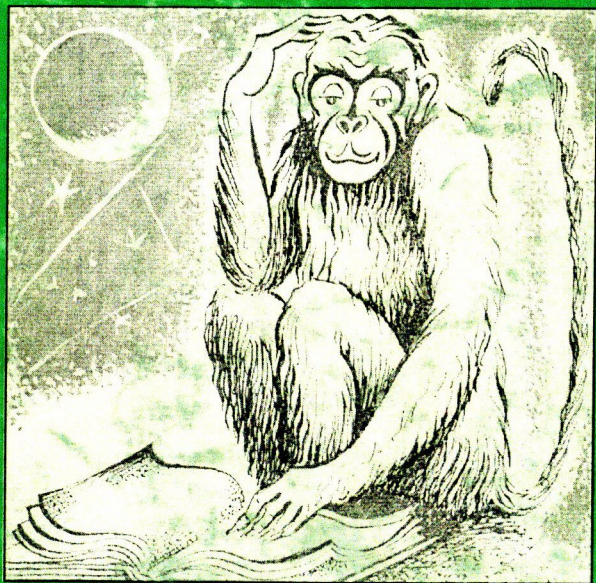

С(ТЫБ)
У-49

ISSN 0235.0688

Тыва чогаалчыларның сеткүүлү

№ 1 (38) 115. 2004

✓ + ✓

**Тыва
чогаалчыларнын
сеткүүлү**

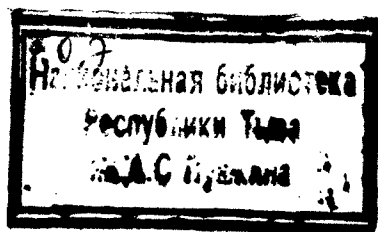
Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилеттинип тургустунган

27090

**Кол редактор Ч. Куулар
Харысалгалыг секретарь Б. Казырыкпай.**

№ 1 (38) 115

2004 ч., январь — февраль

**“Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы
Кызыл — 2004**

И

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алып.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң коллективи, Тыва Республиканың Чазаа, Парлалга болгаш информация комитеди, ТР-ниң Культура, национал херектер талазы-биле яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары – Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2003

© “Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы, 2004 г.
© Республика типографиязы, 2004 г.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ХОСТУГ ДЕЛЕГЕЙ... ӨПЕЙ ЫРЫ

Комбулдайның коңгулдууру

Хосталга дээш тура халаан
Комбулдайның кара бажын
коштуг-комнуг теве-биле
кожагарга эккеп аскан.

Комбулдайны, Комбулдайны,
кожагарның эзирин көр,
хостуг ужуп чораанын көр.

Дарлакчының хоойлузун
дадай дивээн Комбулдайны.
Даарта хүнге хосталганы
дагга чарлап тараткан дег.

Комбулдайны, Комбулдайны
хосталганың чаңгызы дег,
кожагарда үнү калды.

Алдан-Маадыр, Манчүректе
Комбулдайның салгакчызы —
амгы шагның ажы-төлү
кокшуп келир дириг төөгү —

Комбулдайны, Комбулдайны
коңгулдуурнуң үнү-биле
хостуг бодум соруу болду.

ХАННЫГ ХОЛДАР... ХОСТУГ ДЕЛЕГЕЙ...

Хаваанда кым бачыттыг деп бижип каан боор,
ханныг холун менди эреп сунуп келир.
Караандан кым диирен деп билип алыр,
кады хөглөп, дашканы-даа көдүрер бис.

Бисти долгандыр дайындан дескеннер,
бистиг демир кырында амы-тын чииртим.
Кижиниң эргези саазында “хостуг”,
кижиниң нүүрү човап өлүп чоруур.

Кожазын үптээн аш кижилер муңчок,
хоойлуга идегээри харын коргунчуг.
Кежээлерде чааскаан үнөр арга чок,
кедизинде эки хүннер келир бе?..

Хостуг делегей, хостуг делегей —
коргунчуг дүш. Караңгы тамы.
Бойлаан төрениң албатызы мен
бо үениң бугунга хараал болдум.

Ханныг холдар... Хостуг делегей...

11.11.2001, 25.06.2003

ӨПЕЙ ЫРЫ*

Өпей-өпей, Лянхуа,
өлчей-кежиң Улуг-Хемде.
Өле баштыг кырган-ачаң
йөрээл сөзүн дыңна шүве.

Лянхуа, Лянхуа,
авазының чассыгбайы.

Улуг-Хемниң уруу болуп,
эртем-билиг чедип аар сен.
Улус чоннуң манап чораан
эки чолун сен-не көөр сен.

Лянхуа, Лянхуа,
Ачазының чассыгбайы.

Кежик чечээ — Лянхуа,
келир өйүн — чырык хаяа.
Каа-Хемнин арыг суунга
карбап өзер өдүрек сен.

Лянхуа, Лянхуа,
ыглаганмай болба шүве.

Авазының, ачазының
азарганчыг чассыгбайы,
обца бажың өрээлинге
омак-хөглүг өзүп аар сен.

Лянхуа, Лянхуа,
лентяйка болба шүве.

**Кады төрээн акым Ооржак Коңгар-оолдуң эмчи уруу
Надяның уруунуң доюнга
29.12.02.*

* * *

Ишти-хөңнүм дойлуп чораан кударалы
изиг оттан чарлып чаштаан соок даш дег,
хенертен кээп сени көргөн өөрүшкүдөн
келдерелге амырааштың каттырып тур.

Шапкын ужар алдын хүнге чайыннаан дег,
чаражыңда сөглеттинмес аялга бар.
Мээнии болур, болбазың-даа хамаан эвес,
мээмде бир-ле ыжык черни чара шааптың.

* * *

Ындыг хоюг баритонну дыңнаваан сен,
ыгламзыраан карак суунга холуй-бүлүй

ынакшылга миннийишкинниң демдээ кылдыр
ынчан хөйге бир-ле дугаар бадырган мен.

Ийи-изиг салым-чаяан ийи хам дег,
бүдүү чижип, месилдежип чорзун харын.
Иий дадай, амыдырал ол чок болза,
бүргег дээрде бүлүртүн Ай болу бергей.

* * *

Хосталга биле өпей ыры
холумда ыглаан игилим.
Кожагарга дүне када
хондур чырыыр сылдызым.

Дүвүлүг дүн бижип кааным
Дүлгээзинниг бодалдарым —
Ак биле Караның аразынга
адаанны алган ак Сүлдем.
19.11.2003

Александр ДАРЖАЙ

“КИЖЭЭ-ЫНАК”

“Кижилерге ынак мен!” — деп,
Хире болгааш, ындын кирип сөглээр-дир сен.
“Кижилерниң аарышкызын,
Хилег-түрөөн бодумнуу дег, хүлээп көрүп,
Ажаанзырап, сагыш аарып,
Амыр-дыжым уткан мен!” — деп чарлап чор сен.

Ынчаарга ам,..
Холун сунган аштаңгыдан
Хоюп-дезип, азаарганып, чүдексинип,
Ууң өскээр дедир тыртып,
Угаан-кудуң чидирги дег, ыдып чүңүл?..
Хирлиг, чыттыг тоянчы сээ
Кижии эвес болган чоор бе, “Кижээ-Ынак”?..

ИЙИ ААЖЫ

Кааң-даа бол, хадып-чаъстап турар ышкаш,
Хамык чүве — чорук-херек аайлашпас,
Мунгаранчыг кара хүннер эрээзинге
Мунчулгаштың бергедежи бергениңде,
Мени дораан сактып келир кижичордуң.

Хамык чүве сагыш ышкаш, чогуу-бүдүп,
Хаяаландыр солангылай чырып келир,
Байлак тывыш сөннөөн хүннер маңнайынга
Мага хандыр өөрүп таалай бергениңде,
Мени дораан уттуп кааптар кижичордуң.

Өске улус аксындан кээп бот дугайты
“Өөредиглиг” сөстөр дыңнап пат-ла болдум.
Ону меңээ кончуг-ла чоок кижилерим
Ой-кый чокка сөглөөн-даа бол, анчыг ийин.

Кым-даа болза, кыдыындан көөргө, көскү болбайн...
Ыяштыва шымнып кирген өрүм ышкаш,
Кынчыг чокка үттеп-сургап туруп-ла бээр
Ындыг чаңны чүрек черле хүлээп албас.

Кудургайны куду алзы чуукталып,
Сүрлүг бүргүт түрүн тыртып, чуртталганың
Кудайынга чоргаар ужуп, шүүргедеп,
Чүрек боду чазып, тиилеп чурттаксаар-дыр.

Кайы хире күчү-күштү ботта мөөңнөөн
Хайыразын кижичүгле кара чааскаан
Тендиш дигеш, бутка быжыг тура дүшкеш,
Тендии тода, адышта дег, эскерип каар.

Дээрний хиндии ынчан чүгле казанактың
Дээвири дег, чүдөн чавыс апаар чүве.
Калчаа, дошкун мөөрөп бустаан чалдыг далай
Карыш дурту сыскам булак апаар чүве.

Бүргүт ышкаш, шүүргедээн сеткилинге
Бүгү чүве — доозунга дээр көскү апаар.
Меге сургаал ынчан чүгле кажараан сээ
Бертик, кемдег халдадыр-даа харыы чок боор.

Николай КУУЛАР

ЧАРАШ-КААСТЫ САГЫН, ЧАШПАЙ

Боранныгда черже баттын,
Кыйгың кым-даа дыңнавады.
Кышты өттүр шыырлай баскан
Бора хар ам кээргенчиинни.

Сырый булут ааткыыжынга
Чыргалың киир чайгатпаан сен:
Тоолчургу дүш оранындан
Дораан черже ойлаттырдың...

А сен, чашпай, мандып өс-ле.
Амыдырал аагын көргөш.
Саза базып, таптап каапкан
Чараш-каасты сагын, сарыым.

Човаланның кавайында
Чоорган болуп чыдар харның
Хензиг хостуг ужушкунун —
Хей-аът өйүн утпайн, сагын.

Саая МАЙНАК

ДАГЛЫГ ЧЕРИМ АЯЛГАЗЫ

Чайын безин
Чылыг четпес бедик оран —
Чайыннанган,
Чылчырыктыг меңги баары —

Даглыг черге
Тайып ужуп доруккан мен.

Сериин черниң
Сергээ кончуг оглу болгаш,
Сыылаан хаттын
Сыгыдынга таалаар болгаш,
Изиг-халыын
Иштик черге ышкамнаар мен.

Муңгашталдыр
Булут-биле шугланырга,
Довурак, сай
Доозунналдыр хадаан соонда,
Көккүр дээрге
Хөглүг хүнүм херел чажар.

Кызыл-даван
Кырлаң-бизең сыннар кырлап,
Хоюм дозуп,
Хорлай берген буттарымны
Өөмгө келгеш,
Өремеге чаап ап чордум.

Ажыыр, саргыыр
Аарышкылы кончуг-даа бол,
Чаштыг караам
Чажырттынып чода-чода,
Ава-черим
Аялгазын дыңнай бээр мен.

* * *

Мөңгө дош бооп,
Мөңгүннелген бедик даглар,
Дээр шаар көрүп,
Тендиш дивейн турар силер,
Бөмбүрзектин
Мөңгө дөзү ышкаш силер.

Кижилер дег,
Чугаалаптар үнү чок бол,
Хиним тудун,
Чуртум болган дагларым мээ
Агаар-бойдус
Аялгазын ырлай бээрлер.

Улчумал хат,
Улаан шуурган шимээн-даажы,
Чалымнарга
Чалчыттынып кончуттунар —
Хоолаан, хиилээн,
Коргуткан-даа ышкаш силер.

Чымчак салгын
Сыыладыр челбип турда,
Хире-хире
Химиренип ыглажы бээр —
Сагыш-чүрээм
Сарынналга алзы-даа бээр.

Ыржым өйде
Ыды чидип, чоргаар көстүп,
Ылым-чылым,
Ыры-шоору уяраан дег,
Көккүр дээрде
Хөрек бедик турар силер.

Согаш дивес,
Чоргаар, сүрлүг шораан даглар,
Бөмбүрзекке
Мөңгөжиреп чурттаал дээнзиг,
Оглу меңээ
Омак берген эргим силер.

* * *

Чиңгир дээрде муң-муң сылдыс көрүп, шийип,
Шивилигнийң кырын дургаар кызаннашты.
Ооруг черде кожа тиккен майгыннарда
Одаглар хып караңгыда чалбыышталды

Одагларны дээскиндир хүрээлепкен
Оолдар, кыстар баян тырттып, хөглөп үндү.
Улустарның сагыш-чүрөөн куюмнаткан
Уяранчыг, сырын ырлар куттулду.

Хаяаланып чернийң кыры чырыгыже
Аялгалар сырынналып ужугарга,
Калбак эзим уяраан дег, хөлүйдү,
Аржаанның суу агар-акпас шылырашты.

Көрүшпээннер ужуражып, таныжып ап,
Хөөрежип баштакташкан өөрүм көрүп,
Чоок эжим — эргимимни чоктаан мен-не
Шолбан-биле сымыранчып чыда хондум.

* * *

Кудумчуда, чарышкан дег, сүржүп шошкаан
Кууларып, оңа берген бүрүлөр дуу
Сыылаан хатка соңнуг-мурнуг сывырттадып,
Сылдырткайнып, чуглуп-чуглуп онгарларда,
Шаарарган ыяштарның дөстөринде
Шаа төнүп, амыраан дег, овааланды.

Дээр черни шуглап алган ышкаш көстүр
Дээскиндир булут дуглаан боранныгда,
Элеш кынныр, дааш үнөр чүве-ле чок,
Ээнзиргей, чанагаш, куу сесерликке
Октаргайдан сыылап бадып келген ышкаш,
Оттуг карак сеткилимни чырыдыпты.

Чылчырыктыг хүннүң караа шонупкан дег,
Чыккылама тос-тос соогу уяраан дег,

Чайынныг хар часка четнейн эрээн ышкаш,
Чаржап доцган хемнер, хөлдөр мөндүш дээнзиг,
Хөлүгүр чер арны частып, хөглээн ышкаш,
Хөгжүм ойнап, байырлаан дег, омаам кыпты.

Анай-хаактар часты берген, бүрүленип,
Аяс, чырык час-даа дүжүп келген ышкаш,
Ава черниң чечектери саглаңнаан дег,
Айлаң-кушкаш йөрээл салып ырлашкан дег,
Аксым кежиин бөгүн өршээп хайырлаан дег,
Аныяк шаам катап келген ышкаш болду.

Сарыг бүрү саарлып турда, савазырап,
Сагыш-чүрээм саймаараткан бодалдарым
Саазынга чуруп аарын хайырлапкан
Орай күстүң чалбышталган оттуг караа
Омакшылды, идегелди кыпсын бээрге,
Оран-чуртка мөңгөжиреп чурттакасым.

* * *

Ынак хемим агар-акпас,
Дүне база удаан ышкаш,

Ында-кайда агымнары шылырашчык.
Дүвүрелге ыстап-саргаан чүрээвис-ле
Ынакшылдың халыынынга алзывытчык.

Чырык көрүш, чымчак холун
Чылыктырып куспактажык.

Чымчак сиген кавайынга өпейлээн дег,
Эргим черниң бойдузунга шугладыпкаш,
Эртенги даң аткыжеге олуржук бис...

Кайда чор сен? Сурааң читти.
Катап сени көрбес мен бе?

Чуртталганың шуурганынга астывыс бе?
Сураглап кел, ол-ла хемниң эриинде мен,
Сугнуң даажын дыңнавышаан, манап ор мен.

МОГАЙ БЕРДИМ

Хөй-ле катап булуттуг күс
Хөлбең ногаан чайны солуп,
Хаваам орта ыскыт немең,
Кастыктарым хыраалапты.

Салгын үрүп, үзе силгээн
Сарыг бүрү ээрлип батты.
Дүдүскекче куштар дүлнүп,
Дүвүренчиг кыйгы салды.

Чеже боорул, эргим сарыым,
Сени манааш, могай бердим...
Чөгел төнүп, бижээн шүлүүм
Сөөлгү ырым болур ыйнаан...

ЭЛДЕП БОЛЧАГ

Амданныг чем салат, быштак
Араганы долдур салган стол орта
Таныжып ап, чаңгыс эвес
Дашкаларны кыңгырады көдүржүк бис.

Сеткил өйгөн гитараның
Чеди хылы ыяңгылыг эдип турду.
Кажандан-даа артык кылдыр
Каткы хөглүг куспактанчып олурдувус.

Онза чайгы кезжээлерде
Орайга дээр мени салбайн, дуурайлап,
Эрним ошкап, чассып орган
Элдеп кыска душканымны сактыр-дыр мен.

Чаңгыс сөс чок, турум эвес
Чаңың көстүп, чайгаар ырап чоруй баарын
Сеткилимге ынчан шонган
Чеди хылдың ыяң ыры эндевээн-дир.

КАА-ХЕМНИ КАДЫ ЭРГИИЛ

Самнап, дагжап баткан Каа-Хем
Чараш, байлак эриин орта
Сеткил-хөन्नүн илеретчип,
Чеже кижн кежин тыпчык?

Ону чүглө талыгырда
Орай кежээ чивенешкен
Сылдыстар-ла херечилеп,
Шыдаар боор оң, эргим сарыым.

Уян хөөннүг шүлүк ырым
Ужу маңаа төрүттүнген
Каа-Хемим байлак каазын
Кады йөрээп, эргиил сарыым.
2000 ч.

АЧАМ СЕНИ АЛГАП ТУР МЕН

Аткан даңны баштай уткуп,
Ажык шөлге тараа тарыыр
Ажыл-ишчи, хөңнү биче
Ачам сени дөзексээр мен.

Өңгүр кызыл хаяа шонган
Өзен каъттын айлаң кужу
Ындынналып бадыргылаар,
Ырын деткип чаржалажыр.

Эш-өөр чонну хөмө чүткүп,
Эктин чайган бардам хейни
Оя баспайн доза туруп,
Оожургадап чордуң, ачай.

Келир өйнү эргий бодап,
Кежик-чолду дарганнажып,
Ажык шөлге тараа тараан
Ачам сени алгап тур мен.
2001 ч.

ИЙИ ОДУРУГ ШҮЛҮКТЕР

* * *

Элдеп чүве ийи чаңгыс ашақтар ам
Эрзиг эвес, өг ээзи ашаргылаан.

* * *

Өгден ырап кадай кижі эзириирге,
Өске хейиниң куспаа-дыр ол.

* * *

Чаңгыс душ бооп сенээ дуза кадыпкан хей
Чарлаттынза, сезиг ап чор.

* * *

Сагыжы бак сени ойза, дайзыныңга
Садарының демдээ ол-дур.

* * *

Бо-ла чорааш байып чурттаар кежик дүшсе,
Бора бүдүн чонуң утпа.

* * *

Чеже-даа аштап түрөп муңганзыңза,
Чериң-чуртуң адын сыкпа.

* * *

Ыдыктыг чер, чымыштыг иш, өпей ыры
Ынакшылды көзөп чоруур.

* * *

Араганы ажыг-шүжүүң ажып ижер
Апарзыңза, хемчээлин бил.

* * *

Эжиң кагба, өйлүг назын дургузунда
Эки, багай чүү-даа турар.

2003 ч.

Сонеттер

* * *

Кандыг-ла бир коргунчуг чүүл көргөн чаш дег,
Бораң тыртып ыгламзыраан дээрниц кончуун.
Караа суглуг күжүр менче сөстөр октаан
Бодумнуң-на эштеримниц чөгенчиин аа!

Амыдырал каалама оруктуг бе?!
Азып болур кандыг ээтпек ында чок дээр!
Бак сагыжың эжиң менче дөгеп чорааш,
Бодуннуң-на бажың алып ялаа дүштүң.

Арага дээш, бажы курттуг өшкү-хой дег,
Аай-дедир киискээн хей деп чектеве даан.
Муңгаранчыг чагган кудай аязы бээр,
Муңгак хөөннү ажыг суг-даа арыглаптар.

Аккыр хөвөн-харже эстээн довурак дег,
Арыг чаагай сеткилимче дүкпүрбе даан.

* * *

Ынчан харын доозукчу кыс-даа турдун.
Ылым частың шиник-каазы чоруп оржук.
Хемниц кыдыы кудумчуда үзүт бажын
Херечизи болчаг чери — ам-даа туру.

Эртин дег үнелиг чырык сеткилин
Эжиин ажып, күзеливис доннаштырдың.
Агымнары мөңгүннелген кара суг дег,
Алыс бодуң, сеткил-чүрээң арыг чораан.

Эртем дооскаш, өске кижээ барып алгаш,
Эрең иштиг чуртталгаже шымны бердиң.
Хөлге эжин ышкыныпкан куу куш дег,
Хөй-ле чылда ээртинип чааскаан чордум.

Ынчан биске уя болган үзүт бажын
Ынакшылдың халыын өйүн сагындырар.

ЧАРАШ АШАК

“Кадайымның чаражы-ла хөлчөк,
Кады базып чоруурга-ла хинчөк.
Ашактарның карактары хугбай
Амыраамны суйбай көрүп эртер”.

Николай Куулар

ПАРОДИЯ

Хөлчүнүмнүң эрзиг түрлүү хөлчөк
Көргөн кижиг чүрээ шимирт кынныр.
Кадай кыстар, чалыгы кыстар кайгаар
Кара хинчээм көрө бердим, канчаайн?

Ажылында эдеришкен өөрү
Аанайтың колдуу кыстар, хайлыг.
Чараш арнын, хөнү сынын пөктүр
Сактырымга кайгаан ышкаш болур.

Баштактанып каттырарга, ашаам
Бажың ишти херелденген дег-ле.
Багай эжим, черле хүнневес мен
Базым деңге, эгин кожа чор мен.

СОП ЧИПКЕШ...

“Аажок дүржөк, тевер, соктаар
Аскыр-дагаан бар бе?” — суг деп,
Кирген чонум айтырарга,
“Кичээниңер харын” — дээр мен.

Дагааларын хопталаанда,
Таныыр эвес, халдаар, тевер
Аскыр-дагаага тептирикеш,
Ашаам ону соп каапкан.

Алдын-чалаа алгырбастаан.
Аал ишти дагаа мүннээн.

Кыс дагаа төрүвестээн,
Кылык ужун аскыры чок.

Бир-ле эртен күжүр ашаам:
“Чуургана чиир мен” – дидир.
Билбээчеңнеп: “Аскыр-дагаан
Чуура шаап чипкен”... – дидим.

– Ок көдек, соп чипкеш,
Ону уткан кончуумну — деп,
Ашаам хейде ыяткаштың
Арны кызып човай берди.

АМЫРААН ТАРБАГАН

Какпаа кирген тарбаганны
Кавыыргаан эр адырыпкан.
Мөнделе оон тура халааш,
Мөкпеш-макпаш ыңай болган!

Көк-оол соондан чыпшыр четкеш,
Көбп-белдирден базып алгаш:
“Бажынче хак, бажынче!” — дээн,
Байыр ооң будунче соора каккан...

Аксаңгырлаан дайзынындан,
Аамайланган Байыр-оолдан
Амы-тынныг үнген хөөкүй
Амыраан дег караш диген.

Тайгана ОЧУР

АВАЙЫМГА

Чыварлыг-Ой кылын хөртүүн шугланыпкан
Чыкылама январь айның сөөлгү хүнү...
Авам күжүр дуну мени чаяп кагган
Айдың, чырык өртемчейде кежиктиг хүн.

Мөңгүн сооктан улам чыраан Чеди-Хааннар
Бөдөй өгнүн дүндүүн өттүр харап турда,
Удуур уйгун, амыр-дыжың бодавайн,
Урууң мени доруктурдун, ынак авай.

Чайгы даннын хаяазы дег хүлүмзүрүүн,
Чассыдып кээр эриг баарың, чагыг-сөзүң—
Өөредилге, күзел-соруум сүлде, чырыы,
Өөрүшкүм, хей-аъдым-дыр, ынак авай.

Чоорган болган чонуң, өөрүң аразында
Чолуң бедик, хүндүткелдиг кадын-дыр сен.
Баштап, сургап өөреткен сургуулдарың
Башкы, дарга, эмчи болуп чурттап чорлар.

Аа сүт дег арыг, чаагай сеткилицни,
Амыдырал, чуртталгага туруштууну
Ожук дажы — аксың-кежии — уругларың
Олчаан дөзөп алыксаар бис, ынак авай.

Мени йөрээн, остүрүп каан өпей ырың
Мерген, уяң сеткилимни хөөннөп берген.
Чуртталганы меңээ шаңнаан авайым сээ
Сеткил-чүрээм ханызындан мөгөөр мен.

СӨЦНЕКСЭЭР МЕН

Ээремде дойлуп дүймээн байлаңнар дег,
Эрээн шокар бодалдарга үгледипкеш,
Шүлүк болур сөстөр дилеп, ону шилип,
Чүрээм-биле сүмележип оргулаар мен.

Сеткилимниң эртинезин тоглатпайн,
Септештирип, солуштуруп шүүрөп тургаш,
Бойдузумга, өргүн чонга, төрөөн чуртка
Бодалдарым дээжизин сөцнексээр мен.

Николай КУУЛАР

ХОВУ КУРОРТУНУҢ ЭЭЗИ

Төрөөн Тывавыстың байлактары-биле мактанырынга дыка-ла ынак бис. “Будувус адаан казар болза, Менделеевтин таблицазында кирген шупту элементилер уштунуп кээр” суг-суг дижир. Ынчалза-даа ол хире байлакты бодувуска ажыктыг кылдыр ажыглап чадап, бүгү делегейге көзүлдүр делгээр туржук, чаржынчыдыр чажырып, кайы хире эвээш кезиин шингээдип ап, черивиске езулуг ээ болуп шыдавайн турарывысты бодап кээрге, а чогум чүү дээш мактанып турарывыс билдинмейн баар.

Ынчалза-даа өске чижектер бар. Бойдузувустуң байлаан чөп, кижиге бараан болур кылдыр ажыглап шыдапкан улустуң чогаадыкчы, үре-түннелдиг ажылының үлегер-чижээ ол-дур ийин. Шак ындыг ажыл-херектин көскү чижээ кылдыр “Чедер” курортту адап болур. Эрткен чылын чеден харлапкан курортувус ачы-буянның үнер дөзү болуп, чонувустуң кадыын экижидип, Тываның бир онзагай байлаа, кайгамчык чүүлү апарганын кым-даа билир. (Ооң эмнекчи шынарларының дугайында бо чүүлге биживес бодадым, чүге дээрге сонuurгаан улус ону шагда-ла билир азы билип ап болур.) Ам артында бо үеде курорт чеден харлыг кырган дег эвес, а чалыы күштүг аныак кижиге дег, бут кырында быжыг туруп, келир үеже идегелдиг көрүп турар. Ынчаарга тозан чылдарның эгезинде чуртка эгелээн өскерилгелер, чаартылгалар ажыл-агыйжы харылзааларның буураашкынынга чедирип, биеэги хандырылга чидип, курорттун келир үеги дүшкүүрлүг апарган турган. Ховуда улуг эвес курорт бүдүрүлгезининг шенелделерни ажып эртер-эртпези кымга-даа билдинмес болу берген.

Чогум-на ол үеде, а тодаргайлаар болза, 1995 чылда курорттун кол эмчизинге Савинов Санчитович Ондар томуйлаткан. Сүт-Хөл районнун Алдан-Маадыр чурттуг, школачы чылдарындан-на эмчи болуксап чораан оол күзелин боттандырып, Красноярскиниң эмчи институтун дооскаш, кадык камгалалынга ажылдап эгелээн. Шыырак эмчи, ол Барыын-Хемчик районнун кол эмчизинге чедир ажылдап каапкан турда, “Чедер” курортту баштаарын аңаа саналдаарга, бодунун арга-мергежилин, күзел-чүткүлүн, сорук-күжүн деңзигүүрлөп көргөш, чөпшээрэжипкен. Оон бээр ол — хову курортунун ээзи дег, чаңгыс черде ажылдап, бүгү бодун ынак ажылынга, “Чедерге”, дыштанып кээп турар чонга бараалгадып, кандыг-даа өске амыдырал күзевейн чоруур.

Мен бодаарымга, Савинов Ондар Чедерни кадыкшылдың, чаагай чоруктун, эп-сеткилдин булуңунче хуулдуруп деп күштүг күзелдиг ышкаш. Эмчи бодунун төрөөн коллективиниң, чаңгыс сорукуг эш-өөрүнүн ачызында ол күзелин амыдыралга боттандырып шыдаан. Амгы “Чедер” — республиканың эң билдингир эмнекчи курорту, Кызылдан ырак эвес — бежен шаа километр черде эмнээшкин төвү, карак кызыл ажыл-иштин, чогаадыкчы дилээш-киннерниң үлегер-чижээ.

1995 чыл. Курорт сандарап бар чыткан. Чаа кол эмчи бар арга-курлавырларны санап, шинчилеп көргөш, “Чедерниң” ат-сураан биеэги деннелден-даа бедидир көдүрер деп улуг сорулганы чедип алырының оруктарын дилеп тып, изеп эгелээн. Чоорту, чылдан-чылче “Чедерниң” сүлдези бедип, өскерилгелер, чаартылгалар каракка көскү апарган. Оларның кол-колунга доктаар болза, мындыг. Курорт дээрге хөй адырлыг, нарын тургузуглуг дириг организм, улуг ажыл-агый болганда, ооң бүгү кезектериниң, звеноларының чаңгыс аай, тода ажылдарын чедип алыры чугула болган.

Хамыктын мурнунда ажылдап турар кижилерден эгелээн. Эки ажылдакчыларны дилеп тып, курортка ажылдаары-биле чалаан. Курортту элээр амыдыралдың девискээри кылдыр чарлааш, арага ижер, чурум үрээр ажылдак-

чылардан чарылган. С. Ондар боду арага-дары шуут ишпес, идепкейлиг спортчу, шой көдүреринге РСФСР-ниң спорттун национал хевирлеринге спорт мастери, шыдыраага бирги разрядчы кижии дээрзин демдеглеп каары артык эвес боор. Ам курортта спорт, күш-культура улуг хүндүлелде: дыштаныкчылар аразынга спортчу маргылдааларны, эртенги зарядканы, бөлгүмнерни организастан, кижии бүрүзү бодунуң кадыының байдалы-биле күзээн спортун шилип ап, идепкейлиг дыштанып шыдаар аргалыг.

Ажылдакчыларга эки байдалдар тургузар дээш, кол эмчи аажок кызып турар. Хөй күженишकिनерни үндүрүп тургаш, уруглар садигин ажыдып алган. Ам бичии комплектиги школаны ажыдарын, ажылдакчыларга чуртталга хоорайжыгажын, садыг комплекзин тударын бодап алгаш, ол дээш кызып ажылдап турар. Эки кадрларга амыдыраар, ажылдаар эки байдалдар херек дээрзин С. Ондар билир, ынчангаш үстүнде айыткан планнарны чедип алырынга бүзүрелдиг.

Курорттун материал-техниктиги баазазын чаартып, алгыдары бир чугула айтырыг ол. Чаа удуртукчунуң бир дугаар шиитпирлээн улуг ажыл-херээ — совет үеде он бир чыл дургузунда туткаш, доозуп чадап каан кышкы корпусту ажыглалга кииргени болган. 1997 чылдың декабрьда кышкы корпус баштайгы дыштаныкчыларга бараан болуп эгелээн, ам курорт чылда 2000 ажыг кижини хүлээп ап турар, а ооң мурнунда чүгле чайгы үеде ажылдап тургаш, 600 ажыг кижини арай боорда, эрттирип турган. Эрткен, юбилейлиги чылда чаа эмнелге корпусун ажыглалче киирген, ол база-ла бүдүн чыл өттүр ажылдаар. Ында янзы-бүрү суг душтары, ванналар, фитобар, херэеженнерге косметиктиги кабинет, бассейн, сауна бар, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, келген улусту улам долузу-биле хандырып, оларның янзы-бүрү хереглелдерин кичээнгейге алыр дээш чорудуп турар ажыл чаңгыс-даа сезонда соксавайн турар.

Чаа корпуска эмнелге херекселдерин кол эмчи боду Москва, Санкт-Петербург, Пенза хоорайларда бүдүрүлгө черлеринге чедип, дорт харылзааларны тудуп, шилип көрүп

тургаш, эккеп салдырткан. С. Ондарның бир кол ажыл-ишчи шынары чогул-на ында: боду караа-биле көрбээн, холу-биле тудуп суйбаваан шаанда, черле белен-селен чүвөгө бүзүрөвөс, сагыжы оожургавас.

Курортта чаартылгалар-ла хөй: ооң төөгүзүнүн музейи ажыттынган, чайгы чаа корпустарны туткан, дыштаныкчыларга сес чаа беседканы, верандаларны туткан, инвалидтерге чурттап турар корпусундан эмнээр черже, администрация бажыңынче дорт чедире бээр, коляска чууктаарынга эптиг чадыглыг орукту кылган. Өске чер чурттуг улуска солун кылдыр тускай өг-бажыңны чазадып, тиккен. Курортту ногаанчыдып, чылдың-на чаа ыяштарны, чадаң үнүштерни тарыл турары өөрүнчүг.

Курорттуң дузалал ажыл-агыйы — кол эмчининг база бир чоргааралы, холу-биле дорт кылышкан херээ, ботхандыртынып ажылдаарының магадылалы. 1996 чылда тургускан дузалал ажыл-агыйы ам чүс ажыг хаванныг, бежен хире инектиг, ийи чүс чоокшулап турар хой-өшкүлүг, ынчангаш сүт-эът продукциязы чүгле бодунуу! Картофель, свекла, морковь, огурец, помидор база бодунуу. Хлеб-булочка кылыглары быжырап цех, теплица, хеп чуур чер, сүт кухнязы ажылдап турар. Чоокта чаа ногаа аймаа шыгжаар черни тудуп ап, электрилиг суугуну, эът тыртар машинаны садып алганнар. Чаартылгалар чылдың-на болуп, курорттуң ажыл-агыйы сайзырап олурар.

Чаңгыс кижии шупту ажылды кылып шыдавас-ла харын. Ынчалза-даа курорттуң ажыл-чорудулгазын сес чыл дургузунда көскүзү-биле экижидип шыдаан, найыралдыг коллективти шын углап-баштап турар, даанган ажыл-херээнге бердинген, оожургал-дыш дилевес, ак сагыштыг эмчи Савин Ондарның ачызында болуп турар эки чүүлдерни эскербес, үнелевес арга чок! Курортта келир үе бар, республикавыстың байлаа биске ам-даа дыка үр бараан болур дээрзинге идегел улуг. Ооң магадылалы — Савин эмчининг баштааны ажыл-ишчи коллектив, аржаан суглуг Чедер хөл!

**УЗУН-КАЛЧАННЫҢ
СӨӨЛГҮ АҢНААШКЫНЫ**
(Чечен чугаа)

Кызыл-Суг-Тайгазының мурнуу-барыын талазындан Чалбак-Сайыр бажында күзегде ийи аал. Хонаштың мурнуу чүгүндө тараазын ажаап каапкан хоорзун.

Намчыл биле Сарыг-оол чайгы семиртилгеге үзүп каан бир кодан хоюн, эът комбинадынче киирер бертинде, улам семирти кадарып турганнар.

Бир эртен-не ыды ээре берген. Намчыл оргаш:

— Көрөм уруум, ойт, ыдың чүнү ээре берди — дээрге, улуг уруу эжикти дашкаар бакылай каапкаш:

— Ак-Хаядан аъттыг кижиге чоруп олур — дээн. Намчыл даңказының хулун кактай каапкаш, өөндөн үнүп келген.

Аъттыг кижиге келзе-ле кожазында күзегде Күрүжап болган, ол аъдындан дүшкөш, амыр-менди солушкаш, улаштыр-ла дөстүнмейн, девидеп чорууру илдең, мынча дептир:

— Дуу Ак-Хая белинде бежен ажыг те-чунмалар одуртуп кел чорлар, бо хоорзун таварып, Кашпал сынынче үнери ол-дур. Оларның эртер оруу чаңгыс — Телиг-Арт. Аңаа барып кедеп чыткаш, боолаар-дыр. Мен сегиртип бээр мен — деп, ол оолдуң сеткили мырыңай шыдаттынмайын турары илдең болган.

Сарыг-оол аңнаар боолуг болгаш ол база сагыш аннып, ам бо дораан, чажам дивес хевирлиг кыннып, чөпшээрежи берген. Ынчалза-даа Намчыл оолдарны өөнчө чалаан:

— Чаа эскен изиг шайдан ижип алыңар, өггө келген улус даштыгаа турарга кайыын боор.

Ынчан, ол аразында эптиг үе таваржып кээрге, Намчыл оргаш:

— Шаг шаанда Кашпал сыны, Өлчейлиг, Телиг-Арт, Кызыл-Суг-Тайгазы ол ынчаар аажок те-чунмалыг турган черлер-дир. Оон ол аңнар хенертен чиде берген, ам оларның

катап келгени ол-дур, оларже канчап боо анныр силер, аштаан-суксаан болзунарза даштын кажаада хойдан өзеп чиңер — деп-тир.

Быттаар кижичок.

— Оо, телеринге аажок болчур ашак-тыр мон, ам хейдир — дээш, Сарыг-оол шай ижип орган аяан тургузуп кааш: — Че, дунмам, хой өзеп чиир-дир — деп, келген Күрүжапче көрнү берген. Намчыл кажаадан хой тудуп бээрге, демгилери ону дөгере бергеннер...

Тайга артындан аннаар дээш, бар чыда, хой кижичи Аныяк-Хем бажынга хонуп чытканнар. Кежээ имиртиней бергенде одагдан ырак эвесте шырыштар аразындан хулбус үнө кылаштап келгеш, дүште-даа чок ол улусче кайгап туруп берген. Хой кижичи дүвүрөп, бооларын барып сегирин-даа аарларга, хулбус шимчевес болган. Улустун улуу хоочун аңчы Узун-Калчан ашак тургаш:

— Мен тутсуп корейн, дунмаларым, чүү-даа болза боомнун хараалы көстүп тур — дээш, үш катап дааштапкан.

Хулбус серт дээп хирезинде-даа тооваан — турбушаан. База үш катап аткан. Ам-на аңның бели чоорту олуруп бадый барган, а хөрээ турум хевээр. Чеди дугаар ок дээрге хулбус ок кадалып барып дүшкөн.

Аңны союп бускаш, эьдин, мүнүн хайындырып чип алгаш, удуп чыдыпканнар. Даартазында Узун-Калчанның арны кызып, бүгү мага-боду ыжып, эьди изип эгелээн. Ам канчаар, аннаан улус дедир эглицр ужурга таварышканнар, ынчалза-даа хоочун аңчыны эьккел чорда, бир аалга келгеш, бодунун өөнге четпейн, кызыл-дустай берген...

Намчылдың ада-өгбелери ук-төөгүзүндөн салгал дамчаан улуг аңчылар чорааннар. Бир катап кырган-ачазы ону албан-биле эдэртип алгаш, аңнаарыга өөреткен чүве-дир. Аңчы кижичи хамыктын мурнунда дузакты каяа салыры эптигил деп чүвени тодарадыры-биле аңның кажан оьттaарын, каяа хонарын, бүдүн хүн дургузунда кайнаар баарын билип алыр ужурлуг. Ооң соонда дузактарны дүне салып кааш, эртенинде ол аңнарны дузактарже чүгле сегиртиштер ол-ла.

Езулуг аңчы кижиниң бир дугаарында билип алыр ужурлуг чүүлү — аңның амыдыралының хүн чурумун шиңгээдип алыры. Ынчан ол езулуг эки дээн аңчы кижичи апаар

болгаш кажан, каяа даяны, дузакты салырын азы каяа манаг кылырын ол билир болур. Ынчалза-даа ол аннаашкынның чүгле даштыкы байдалы-дыр. Аңчы кижиге дээрке чүгле аң дузактаар кижиге эвес-тир, аңчы кижиге дээрке бодунун чуртталгазында хүн чуруму чок, ону сагывас кижиге-дир. Оон аңчы апаргаш сүрүп чорууру аңнарындан артык күштүг, угаангыр-сагынгыр, чүге-даа алдырбас чылдагааны ол-дур. Ол бодун хостуг алдынар, өл хаак ышкаш ээлгири-биле өскерлиичел болгаш ам бо дораан оон чүнү кылыры кымга-даа билдинмес, чажыт болур. Езулуг аңчы бодунун чуртталгазының хүн чурумун үрөп кааптар ужурлуг. Бо бүгүнү Намчылга өгбелери өөредип кааннар.

Сарыг-оол биле Күрүжап ийилээ Намчылдың солун чугаазын дыңнап, оон хоюн дөгерип чип, ол аалга саадай бергеннер, а Намчыл ам-на чүвениң алыс дөзүнче ханылап, езулуг чок дээн аңчы кижиниң чажыдын оларга чугаалап берип орган-дыр эвеспе:

— Чамдык чиктиг аңнар турар, оларны сегиртип азы дузактап алыры болдунмас. Ылаңгыя хуулгаазын эликтер бар, оларга кижиге душ болуп таваржы бээр. Анаа эликтер бир-ле черге хонар, бир-ле черге оъттап үнүп кээр, каяа, кажан кээрин билир сен, а хуулгаазын аңга бүгү назынында-даа аңнап келгеш, таварышпайн барып болур сен. Ынчалза-даа кажан бир шагда силерниң оруктарыңар душсу берзе, ол хуулгаазын амытанны магадап, сеткилин таалап көрүп болур сен. Мен бир катап аңнап чорааш, хуулгаазын сыынга таваржы берген мен, кончуу сүргей чорду. Анаа кижиге болза корткаш, дезиптер, чок болза чашты бээр. Ынчан мен Хаттыг-Тайганың аар ийинге бир-ле суг бажы черге хонуп чыткан мен. Хенертен бир-ле чүве сыгырган ышкаш болган, ол үн бүгү таладан кээп турган дег болду. Оон ам-на кырган-ачамның чагыын сактып келдим: “Ындыг аң келзе кортпас чоор, оглум, сен база кижиниң ышкаш эвес, бир-ле элдептиг шимчээшкиннерден кылыптар сен, ынчан өске оранда барган дег апарганзыг бооп, хуулгаазын илби-шиди эгелей бээрке, чүгле таалалга алзып, каттырып, ыглап, канчап-даа болур сен” — дээн чүве. Мен доп-дораан дөрт даяктап турупкаш,

ыткылаштыр улуп эгеледим. Ынчап тура, чүге-ле чүве ийик, хенертен өөлөдир ыглай-ла берген мен. Бажым халаш дээн, оон соонда ол аң меңээ чоокшулап келгеш, солагай талакы кулаамче тынарга тыныжы изиңейнип турар чорду. Бажым көдүрүп келгеш, карак уштап ол хуулгаазын аңны көөрүмге мага-боду чырып турар чорду, мыйыстары алдын. Оон ол сыын мээң-биле чугаалажы бергеш:

— Экии — диди.

Мен база:

— Экии — дидим.

— Чүге муңгарап, ыглап турарың ол? — деп айтырды.

— Меңээ муңгаранчыы кончуг чүве-дир — дидим.

— Муңгарава — диди... — дээш, Намчылдың карактарының оттары кажары кончуг кыланнажып, чиктии сүргейи кончуг чииртим кургамзык кылдыр каттыра берген.

Ол үеде Күрүжап тура халып келгеш:

— Ча-чаа, чүнү мегелеп турарың ол, ыт! — дээш, быктынче бир иткен.

— Хуулгаазын сыын чугаалажып билир деп чүвеге бүзүрөвейин тур сен бе, кай? — деп демгизи баштаа, чүзү-даа билдинмес айтырган.

— Ындыг чүве болу бээр дээрзинге мен черле бүзүрөвестир мен.

— Че, чоор силер ону, ол дээрге эң-не халаптыг калчаа аарыг, аайы тывылбас айтырыг ышкажыл — дээш, Намчыл баарын туттунуп алгаш, ширтек кырынче барып дүшкеш, курлу-ла берген.

Ынаар чиге бурунгаар чөөн чүкте хүн үнер талада дүдүскектиг даглар бажындан күскү кааң дээрже хүн чаала бакылап орган.

Намчыл ашак оргаш, Сарыг-оол биле Күрүжапка мынча деп-тир:

— Мээң билирим-биле болза, бо үеде Ак-Хаяга те-чунма чорбас ужурлуг чүве болгай, хары угда бежен ажыг хуулгаазын аңнарны көөр деп чүве дээрге, канчаар-даа аажок аас-кежик ышкажыл, ынчалза-даа бо хүннерде хоорзундан барып оларның истерин хынаар-ла бис ыйнаан

— дээш, дашкаар үнүп кел-ле, ак сүдүн үнгөн хүнче чажып, чалбарып турган иргин:

— Өршээ, Хайыракан, Хаттыг-Тайгам! Өгбелерим чурту өндүр Баян-Колум! Телиг-Хаяның козурумун козурадыр дешкилеп ойнаан те-чунмаларым эеп келди. Экис-экис, экизин, эрээ-хинчек хөңнүм чылып келди. Күжүр те-чунмаларым чүге-даа алдырбазыннар, дайын-чаага бастырбазыннар, тайбың чурттазыннар, ажырымчы чилби боо огу дыынмас болзун, тайлы берзин, аштаан бөрүлөр дег, адыр буттуг адыгуузузуннарга чатка-хараал дүшсүн! Чараш телерим хаттыг-Тайганың ыжык талазынга хажыылай чурттазыннар, Телиг-Хаяга дески-чаагай мандызыннар! Өндүр бай Өлчейлигге өөр-өнер өссүннер, сүртенчиг Хаан-Дагга сүлчээлежип доруксуннар! Тенек кижилер, силер, көгүшпөңөр, те-чунмамче каралыг кара боо аксын шыгаа-ванар. Иелериңер төрөөн ийи холуңар куураара кадып каар, адаңар чаяаган ала карааңар селбирээрип каар. Өршээ Хайыракан, бак чүве ыңай турзун! Өөр өнер те-чунмам силерге йөрөөл сөзүм өргүдүм! Танды тыва тос кожуунда туруп турар тос аңгы Адыгыр Кара Моостарның бирээзи болур — оо хоран мөңгүн суу чаштып чыдар — аттыг-чарлыг кызыл суглуг Баян-Колум, Өршээ Хайыракан! Түмөн сая сылдыстар дүймөп кыптыккан дүндүктөлгөн Көк-Дээрим-Денгерим, өршөөп авыра, Ие-Черим — идегелим, чемгерикчим — чаа-чалбактан овучала, чаш көктөн шаңна, дешкилешкен анайларым хырнын тоттур, дески чаагай өзүп мандызыннар, Хайыракан! Алдын Хүнүм, ачы-буянның чылыың хайырла! Айым, шолбаным, ак мөңгүн дег чырыың хайырла! Агым, көгүм баглаар Ак-Чалама дажым Хайыракан, дески чаагай чонумну, те-чунмамны, ал-бодумну, алган эжимни, ажы-төлүмнү, мал-маганымны хайгаарап көр! Амыр-чыргалдан хайырла, аарыг-хамчыктан камгала, Хайыракан! Кара баарлыг мириттер уржуундан күжүр те-чунмам кажан-даа Төрөөн чуртун кагбас болзун, Өршээ, Хайыракан! Курай, курай, курай, курай...

СОТКА ОЛУРГАНЫ

(Кыска чугаа)

Саар-оол, Саара Монгуштарның өг-бүлезинге чаптанчыг чараш оол төрүттүнгөн. Адазы оглунга Төөректээр деп ат тывыскан. Оглу школаны доозуп алырга, ада-иези аразында дугурушкаш, кожазы Ховалыгларның уруу Анай-кыс-биле өглөп-баштап кааннар. Кудашкылар бода-даа, шээр-даа мал-маганны шыдаар шаа-биле үзүп бергеннер.

— Шыдаар болзуңарза, азырап өстүрер малыңар ол-дур, шыдавас болзуңарза, когун үзүп, чок-ла кылып аар силер ыйнаан — деп, оолдуң адазы чугаалаан.

Ийи-үш чыл эрткенде аът өртээр оолдуг, аяк чуур кыс-тыг болганнар. Өг-бүлө туткан аныяктарның ажыл-агыйжы-зын, эптиг-найыралдыын кожазында чон кайгааннар. Мал-маганы чылдан чылче өзүп көвүдөп турган. Мал-маганның артыкшылдыын садып, сааргаш, суур чоогунга бензин кудар чер тудуп, чагырга черлеринден чөпшээрел бижикти ап, ону ажылгалаа кирип алганнар. Орта дүн-хүн чокка ажылдаар кижилер херек болгай, кадайының дуңмалары — чуржааттарын ажылдадып алган. Аал-оранда мал-маган азыраар, Кызыл чоктап, Саян ажып бензиннээр дээш ажыл баш ашкан.

Бир чыл ашканда чүгүрүк хөлге “Жигули” садып алганнар. Дараазында чылын сиген-ширбиил сөөртүр чүък машиназын дөңгүп мунганнар. Ам ажыл-иш чылдан чылче чоорту шуудап эгелээн. Күжүр Төөректээр олут орбастап, дугуй курунда тутсуп туруп берген. Кадайы Анай-кыс аал-оран ээлеп, ажы-төл, мал-маган-биле тутчуп, амыр-дыш чок ажылдап турган.

Акша-төгерик көвүдээрге, кижиниң караа көзүлбестей бээр дижири ышкаш, Төөректээр ол-бо докпайнып, өрү куду тутсуп чоруп тургаш, ажы-төлдүг, алган ашактыг Будаарбай дээр херээжен-биле Кызылга тыпчып алган. Ажыл-агый-даа чок Будаарбай чыткан хой тургуспас, топтуг-томаанныг ашаа Чөпшүлбейни Төөректээрниң каас-

коя аксы-сөзүңге бүзүрээш, ойладып чорудупкаш, доо кижиден хуулуг чээли ап, улусту аай-дедир мегелеп, шыдыраа көжү көжүп туруп берген. Аттары безин боттарының мөзү-бүдүжүңге безин таарышкан. Төөректээр төөректээш, Будаарбай будап эгелээннер. Кажар Будаарбай чүнү чагыырдыр, Төөректээр шыдаар шаа-биле күүседип турган.

Будаарбайның ашаа Чөпшүлбей төрөөн суурунга чеде бергеш, эртем-билиглиг эмчи кыс-биле таныжып, ооң-биле өг-бүлө тудуп, машина-балгат садып мунуп, мал-магап азырап эгелээн. Будаарбайга кончудуп, ооң бак караан көрүп органынга бодаарга, езулуг тоол оранында, “дываажанда” келген-биле дөмей болган. Эмчи-домчу кижини болгаш ындыг ыйнаан, Чечекмааның кижиге эвилең-ээлдек, сагыш-човангыры кончуг болган. Ынчалза-даа аал-оранында ажы-төлүн сактып чораан.

Бир-ле хүн Төөректээр отчет кылып орда, телефон долгап келген. Будаарбай болган. Хаваннар адаанга чадар саван, ханын чиир хой болгаш бир машина хөмүр сөөртүп экикээрин даандырган. Төөректээр чедире бээр бооп аазааш, каяа, кандыг адреске аппаарын ылавылап алгаш, ийи хонгаш чедире бээрин дыңнаткан. Ол аразында өске өрээлде телефонга чуржузу Клара дыңнап турган. Ол бүгүнү угбазы Анай-кыска барып хоптанган.

Ийи хонганда Төөректээр чүк машиназы-биле Кызыл чоктаар апарган. Анай-кыс боларны барып тудуп алыр-дыр дээш, дуңмазы Шаварга “жигули” машиназын мундургаш, Төөректээрниң соондан бүдүү чоктапканнар.

Будаарбайның чагыгларын айыткан адресинге чедире бергеш, чүгүн дүжүрүп турда, Анай-кыс бо чеде хонуп келген.

— Ол-дур сен, Төөректээр, дөө бензин, бо бензин деп чоруп тургаш, тып алган курттуг куруяң — дээн соонда, холунга туттунган инек мыяа-биле Будаарбайның бажын орта соккан.

— Бо канчап турар эшпи сен, сени танывас мен, мээң садып алган хоюм, хөмүрүм-дүр! Эрзек ашаң алгаш, моон чору — дээш, Будаарбай даш-биле соора соккан.

— Хүрүмнүг эр-дир сен, бөгүндөн эгелээш, аал-оранымче келбе, ол кадайың-биле кады чурттай бер — дээш, Анай-кыс тутсуп чана берген.

— Сээн албыстыг кадайың ужу-бажым чара шаап каг часты. Ам дораан билдирип каар мен, кадайым өлгөн-читкен деп авыяастап ордуң чоп! Арганың кээргени дег, чер кезип тояап чор! Мээң караамга көзүлбе! — деп, Будаарбай боостаа-зының шаа-биле алгырып, Төөректээрге бүзүрээш, Будаарбай топтуг-томаанныг ашаа Чөпшүлбейден чарлып, чуртталгазын ынчаар будап алганынга хомудап, дүктүг бажын хоккуладыр соктагылаан, ийи дөңмектерин часканган.

Анай-кыс ашаандан чарлып алгаш, өөнделиг чүве-даа көрбээн. Эр кижиниң чогуң ажыглап мал-маганын оорлар дораан-на өдээн карартыр сүрө бергеннер. Бензин кудар чер хагдынган, хос доскаарлар артып калган.

Олар ынчаар сотка органнар.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ

БАРЫКСАНЧЫГ БАЙЛАК ТОЖУ

Кайгамчыктыг каас-чараш бойдустуг, эгээртиңмес бай байлактыг, төттүнмес аң-мең, балык-байлаңныг Тожунуң оглу Ю.Ш. Күнзегеш-биле салым-чолум кожуп, өг-бүлө туткан соонда, үш чыл эрткенде, оглуvus ийи харлыг, уруувус ийи айлыг турда, 1955 чылдың чайынында ол дөргүл-төрелдери-биле мани таныштырып, ажы-төлүн көргүзөр дээш Тожуга бир дугаар чедире берген. Тожу баар мурнунда журналист Кечил-оол Экер-оолдуң бир солунга Тожу дугайында материалын номчаан мен. Ында ол чоннуң аажы-чаңын дыка магадап, бажың-балгат шоочалавас, хурал-суглаа дээрге дораан чыгып келир, кончуг топтуг-томаанныг, идепкейлиг чон-дур дээрзин магадап бижээн болган.

Төрелдери хөй-ле улус болду. Ол-бо бажыңнарже чала-дып, ында-мында аалдарны кезип турувуста, төнмес-ле чүве ышкаш болган. Тожу кожууннуң девискээри улуг-даа болза,

чурттакчы чону эвээш болгаш-ла ындыг боор, сөөлүндө эскерип көөрүмгө, шупту тудуш, удур-дедир төрөл, кудашкы-бажашкы дээш-ле баар улус. Чижээлээрге, Юранын адазының чоок төрели Кол Торлукович Шыырыпчыктын өөнүн ишти Каңмаа угбай иезиниң чоок төрели, Шыырыпчыктын кады төрөөн дунмазы Сенденмейниң өөнүн ээзи Чоодуңнай Каңмааның кады төрөөн акызы дээш-ле баар. Качың Шимит акызы, ооң кадайы Маткар угбазы. Дажы-Мидек биле Долгар база акы-угбазы. Бирээзи адазының, бирээзи иезиниң төрели. Азы сонгу авазының оглу-даа болур. “Хорададыр дээнимде бирээзин ченгей, бирээзин честей дээр кижиги мен” дээр кижиги. Ачазы Шойдак, сонгу авазы биче Эммей (полазы), кады төрөөн дунмазы Мария, ооң өөнүн ээзи Дажыннай, Сергей, Санчы-Мидек Саяннар, Күскелдей биле Шожул, Кадайбан база Дарыйгы угба-честелери, кырган-авалары улуг Эммей, Ак-Баштыг дээш, оон-даа өске чоок төрөлдери хөй болду.

Ол шагда оларның амыдыралы багай эвес, шыырак деп болур турган. Тоора-Хем улузу барык шупту саап ижер инектерлиг, тарып алган картошкалыг, аннаар, балыктаар, каттаар, тооруктаар турган. Көдээ черде чурттап турарлары колхоз малын малдап турар болдулар.

Ынчан Тожуга машина барык чок. Аъттыг, тергелиг аргыжар улус болган. Адыр-Кежиг суурже тергелиг чорут турдуvus. Тоора-Хемден аңаа чедир орук аът оруу чүве. Арга ишти-биле эртер кезек черде оруктун ийи кыдыын дээрде шаштыккан ышкаш узун хүрең дыттар хүрээлээн орукка, сактырымга, хүн дегбес ышкаш бооп чораан. Ам ында машина оруу тудары-биле арга-арыгны чер-чери-биле казып, аштап-арыглааш, калбак орукту тутканы эки-ле. Шаандакы хүн өтпес узун дыттарны, шыргай арга-арыгны сактып келгеш, оларны чок кылып каапканынга иштимде хараадап чоруур мен ийин. Тоора-Хемниң кудумчуларынга бурт дээр довурак-даа чок, ногаан хевис чадып каан чүве-биле дөмей чыдар чүве-ле болгай. Ийи-үш-ле кудумчулуг турган ышкаш. Ол чайын ынчаар-ла чартык ай хире чорааш келген бис.

Дараазында 1957 чылдың чайынында чеде бердивис. Ол чораанывыстан бир утпас чүвем — Азас хөлгө четкеним.

Чанар чеде бергенивисте, Юра Саян честези-биле Азастан балыктаар деп чугаалажып турлар. Ол хөлдү көрүксээрим-даа аажок, эдергеш турупкан мен, мени алыр хөңнү чок болдулар. Чүгө дээрге сес ай чеде берген чоон турган мен. Эдериң турарымга “Совтувага чыдып каар сен” дидилер. Чогум аңаа баргаш тергеден дүшпейн олурупкан мен. Азаска кежээликтей четкеш, пионер лагеринге поварлап турган Бориза деп дуңмазы уругнуң майгынынга удуп чыткылап алган бис. Эртен оттуп келиримге, улузум чок, менден дургуннап, даң бажында хөлче арлы берген болдулар. Хорадаарым-на хөлчок. Бирде фермада майгыннарга барып шайлап, бирде хөл кыдыын дургаар кылаштап, ол черниң бойдузунуң каас-чаражын магадап хүнзээн мен. Шуут-ла сугда үнген чечектерни чарашсынып, сугну сүзүп чеде бергеш, баштарын аяар суйбагылап тургуладым. Алаң-тос деп чечектер ол болган. Соөлгү чылдарда баарымга, ол кайгамчык чараш чечектер ол черинде чок чорду. Дыка-ла харааданчыг болчук.

Улузум ийи шоодай балыктыг келген. Каапкаш барган силер деп хорадаарымга: “Мындыг кижини кортпайн канчап хемеге олуртур боор” — диштилер. Даартазында хөй балыывысты алгаш чанары-биле аэропортка келдивис. Ужудукчу Хопуя акывыс ужудуп чедип келгеш: “Понедельникте чоруй барыңар, самолет өртээ 50 хуу чийгээр деп тур. 5 рубль апаар” — дидир. Балыктарывысты бодааш, чорупкан бис. Ол шагда черле ындыг, кезек болгаш бир-ле чүвениң өртээ чийгээн турар. Балыывысты үлөп бердивис. Юра Тожу чораанда балык, тооруктан өске чүве албас. Оозун эккелгеш, кончуг тожу кижиге бооп, эш-өөрүңге, дөргүл-төрелдеринге үлөп бергеш, ам сагыжы амыраар кижиге.

Ол-ла чылдың күзүнүңде чаа төрүттүнген чаш уруу-вустан эгелээш, уругларывыс коклүш деп коргунчуг аарыгдан аарый берген. Ынчан ол аарыг нептереңгей турган. Аарыг уругну самолетка ужударга эки дидир деп чугаа тараан. Сентябрь төнчүзүңде Юра төлевир чок шөлээ алгаш, база-ла Тожуже бисти алгаш чорупкан. Аңаа баргаш Тоора-Хемни долгандыр агаарлап, Улуг-Хемни хемелеп кежиң,

Юраның төрүттүнгөн чери Арбык чедип чоруп турдуvus. Ол чораанымдан эки сактыр чүвем — октябрь 4-те Черниц кылымал эдеринчизин салып үндүргени. Ол чүл дээрзин билип чадап шаг бооп-ла турар мен. Аңчылар аңнап аъттаныр мурнунда улуг хурал эрттирер улус болган. Аңаа олурушкаш, улустуң санал-оналын бижээн блокноду бар ийин. “Улуг-Хемниц төрүттүнгөн черинде” деп тоожузун ынчан аңаа доосту.

Оон соңгаар Тожуга та чеже катап чораанымны санап-даа шыдаvas-тыр мен. Чылдың дөрт эргилдезиниң дөртел-дирзинде чораан мен. Кажан-даа чеде бээрге, Тожу кайгам-чыктыг каас-чараш шинчизин салыр эвес. Кыжын ыштыг Кызылдан үнгөш аңаа чеде бээрге, аяс хүнде харнын аккырынга кижии караа чылчырыктаар, бичии-бичии бриллиантылар ышкаш, харжыгаш бүрүзү кылаңайнып чыткылаар болгай.

Тожулар кончуг топтуг-томаанныг, кижизиг чон. Бодаарымга, шуптузу-ла мээң Юрам ышкаш, узун эвес, бичежек дурт-сынныг, ыткыр эвес, оожум чугаалажыр улус кылдыр сагындырар болган. Уругларым тенектенирге үнүм бедидип, кедерезе часкагылаптар-даа чораан мен. Кунчуум кадай ону көргөш: “Ынчанмас чүвөң ыйнаан, уруум, уруглар кончуvas” дээрге, хейде эпчоксунуп каар чордум. Шынап-ла, бо чорааш уругларын кончуп турган тожу кижии-даа көрбээн мен, уруг-дарыгның кайы хамаанчок алгыржып, тенектенип турганын-даа сагынмас-тыр мен.

Тожуга оор деп чүве шуут чок турган. “Тожу кижии оорлаvas” деп боттары чугаалажыр, бижиттинмээн хоойлулуг чораан улус. Мен эң баштай барганымда кончуг эпчок чүве кылган мен. Бир хүн чоруур дээш самолет манаарывыска, агаар багай болганындан келбейн барган. Суурже дедир чоруптарывыста, улус шупту ап чораан чүвезин бир соңгазы-даа, шоочазы-даа чок чавыт бажыңга чыып кагдылар. Ынчан аңаа оон өске бажың-даа чок турган. Биске, бир дугаар барган улуска, элээн үнелиг эт-сеп-даа берген. Аалга дедир келгөш, аъш-чем кылып турар аразында олуруп-олуруп: “Аэропортта ол чүвелерни оор алгаш барбас

чүве ирги бе?” — депкен мен. Кунчуум кадай: “Оо, уруум, ынчанмас чүвең ыйнаан” дээн. Ыяткаш арны-бажым изиңейнип, көөр чер тыппайн бардым. Юраже бүдүү көөрүмге, өскээр көрүп алган хүлүмзүрүп олур. Үнөр дээрге эжик ырак деп чүве ол болган. Мээң оомну сөөлүндө бо-ла сактып келгеш, мени шоодуп пат-ла турар кижини.

60 чылдарның ортан үезинде Кызылдың эдип-чазаар ийи дугаар лагериниң кежээки школазынга башкылап турган мен. Ынчан ол шыңгыы чурумнуг, эң хөй кижилиг лагерь турган. Беш чүс бе, сес чүс бе кижини турганын уткан-дыр мен. Отряд начальниктери: “Бо лагерьде чаңгыс тожу оол бар” деп кайгап, магадаары-ла ол боор, оозун бо-ла чугаалай бээр турганнар, мен тожуларым дээш чоргаарланып турган мен. Сөөлүндө Тожуга оор чорук тыптып кээрге, ону өскээртен келген улус кылып турар деп тожулар аразында чугаалажыр чүве. “Инектер арга иштинче кирген соонда, бирээзи чок болур, ында та чүү кедеп чыдар чүве ыйнаан” — дижир улус. Оорлар баш, кежин, дөрт дуюун, ишти-хырнын арттырып каар дижирге, мурнунда ол дугайын дыңнап чораан болгаш, кымның “холунуң үжүүл” деп чүвени иштимде бодап турар мен.

Чуртка болган социал-экономиктиг өскерлишкиннер-нин уржуундан амыдыралдың деңгели кудулап, ажыл чок чорук, аргалаашкынның өскенинден Тожуга коргунчуг өлүрүүшкүннер, боолаашкыннар-даа болуп, кем-херек үүлгедиишкиннери кедерээн турду, оор-сук база нептерээн. Шаг-төөгүдөн тура өгбелерниң чаагай чаңчылдарын, ужурларын хажык чок сагып келген чоннуң, чоокта чаала, мээң назыным иштинде, төлөптиг аажы-чаңы-биле өскелерни кайгадап чораан кырган-ачаларның, кырган-аваларның салгалдарындан ындыг каржы-дерзии мөзү чок кижилер үнүп келгенин кымга, чүү чүвеге чарбыыр бис?

Оорлаар чорук өске черлерниң деңгелинден дээре боор деп бодаар мен. Тозан чылдарның ортан үезинде хамык бараан-сараан өртээ улгадап, акша-көпөөк үнмөстээн үеде, декабрь айда Тожуга чеде берген мен. Суурдан кээр хөлге манап тургаш көөрүмге, самолет хонар шөлде дыка хөй

водкалыг хааржактарны чыып каан тур. “Райпонун машиназы үрелген, бо хааржактар ийи хонду” — диштилер. Танныылы бар бе дээрзин сонугаарымга, аэропорт танныылы көрүп турарын чугааладылар. “Күжүр тожулар ындыг томаанныг-ла болгай, моон өске чамдык черлерге болза, октуг-боолуг-даа келгеш, хунаап алгаш баар чыгыы-ла” деп база-ла иштимде тожуларымга чоргаарланып турган мен. Тожулар одаар токпаан ыяп-ла хериминиң кудумчуже талазынга херим-биле деңнештир чыып алыр чаңчылдыг улус. Салдамның чаңгыс кудумчузунун херими токпактан бүткен ышкаш кылдыр көстүр. Ол чүл дээрге одаар белен токпакты кым-даа оорлавазы ол. Чамдык өске черлерде бодунуң одаар хөмүрү бар-даа болза, кожазының хөмүрү багай чыдар болза, “часкаптар-ла” болгай.

Бо чүүлүмге бир онзалап чугаалаксаар чүвем бар. Тозан чылдарның эгезинде Тожу кожуунуң чагырга даргазынга Михаил Ким-оолович Куулар сонгуткан. Ол Юрий Шойдаковичини Тожуже каш удаа чалаан. Ооң мурнунда шөлээзин чыл санында өскөн-төрөөн черинге эрттирип чораан-даа болза, ол черниң ынчангы дарга-бошкалары ону эскербес-даа, башкылар безин ужуражылгаларже чалавас болганнар, боду база улуска эскертинмезин бодаар кижин. Михаил Ким-оолович бирги чалалгазын 1994 чылдың апрельде чоруткан болду. Май 8-те чеде бергеш, чон-биле, школачылар-биле ужуражылгаларны кожууннуң үш суурларынга эрттиргилээн. Барган санында эге школага өөренип чорааны Тоора-Хем ортумак школазының башкыларынга, өөреникчилеринге чаладыр, олар-биле солун ужуражылгаларны эрттирер апарган.

Бир дыштаныр хүнде Михаил Ким-оолович бистерни Азас хөлге чедирген. Тоора-Хемден ырак эвесте, суг кыдыы этпек черде ногаан аянда тожуларның “чайгы ресторан” дижири беседказы бар чүве (чамдыкта аңаа доктаап, чажыын-даа чажар улус), ооң чоогунга чорувуста, мурну-вуста бир машина тур. Чеде бээривиске, одура хирээлеп каан стол ышкаш төш кырында янзы-бүрү аъш-чем делгеп алган улус олур. Бисти манап турар улус болган. Орта кезек

доктааган соонда, Адыр-Кежигде Михаил Ким-ооловичинин авазының бажыңыңга келдивис. Олар база-ла бисти манап турганы илдең, а'ш-чемниң дээжизи-биле бистерни хүндүледилер. Юрий Шойдакович биле Долгар Балгановна бичии шаанда кады-кожа чурттап чораан эки таныжар болгаш хоөрежин шаг болдулар. Дараазында Сайлыг-Хөл чоогунда оруктан ырак эвес тей кырында оваага доктаап, чажыывысты чажып, оран-таңдывыска чалбардывыс-даа. Ооң соонда ам-на Азаска келдивис. Бистерни шак ынчаар, кандыг-бир өске черден келген улуг аалчылар ышкаш кылдыр орук дургаар хүндүлөп, япон киноаппарады-биле тырттырып ап, чугаа-сооттуг, каткы-хөглүг Азаска чедир-гени кажан-даа уттундурбас.

Тоора-Хемниң 110 чылынга база чалаткан. Байырлал болур хүнге 3-4 хонук четпээнде хөй-ле уйнуктарывыс, кенивис Люда, биче кудавыс Ульяна Куулар уруглары-биле, хөй-ле кижиче бердивис. Бистерни дораан-на Азаста пионер лагеринге бир бажыңга тургузуп каан. Үш хондур каас-чараш черниң арыг агаарын тынып, уругларывыс хөлге эштип, хемелиг селгүүстөп, магалыг-ла дыштандывыс. Уругларывыс Тожунуң бойдузунуң чаражын магадап шаг-ла болдулар. Азасче бар чорувуста, орук дургаар айыраңнаан янзы-бүрү өңнүг чечектерни, эң ылаңгыя кызаннашкан шенне чечектерин көрүп алгаш, кенивис Люда мынча диди: “Мындыг чараш оранга төрүттүнген бистиң кырган-ачавыс чогаалчы-даа болбайн канчаар”. Адыр-Кежигниң артыкы кудумчузунга чорувуста, уйнукайывыс Чаяна: “Бо тожулар кудумчуга кылашташпас улус боор бе, шупту чингир ногаан” диди. Кожууннуң байырлалыңга хурал-суглаа, стадионга оюн-тоглаа, маргылдаалар, делгелгелер, аңгы-аңгы ансамбльдерниң концерттери дээш, хөй-ле солун чүүлдерни бараалгатканын сонуургап көргөн бис. Кожууннуң даргалары, Тоора-Хем ортумаак школазының башкылары бистерни шайлалгаларже чалап, хүндүлөп мага ханган.

Ооң соонда Юрий Шойдаковичиниң 70 харлаанында, 1997 чылдың сентябрь айда база чеде бердивис. Ол баргаш чон-биле ужуражышкыннарны база эрттиргилээн. Юби-

лейни кожуун чагыргазының даргазы Михаил Ким-оолович, культура килдизинин ажылдакчылары Тоора-Хемнин культура бажыңыңа бедик деңнелге солун эрттиргенин сеткиливис ханызындан өөрүп хулээп алган бис.

Ол чорааш өскөн-төрөөн чери Толбулга четтивис. Улуг-Хемни паром-биле кежип алгаш бар чыда, элээн кижиге бис, төрүттүнгөн чери Арбыктын аксында делгем аяңга машина-выстан дүшкөш, аыш-чемивис дээжизин чажып, чемненип, элээн үр хөөрежиپ олурдувус. Долгандыр ыржым-шыпшың, аяс, чылыг күскү хүннүн магалыын чүү дээр боор. Толбулга чедир орук кадыр-берт, оңгул-чингил, малгаш-баларлыг, чүгле шыырак чүкк машиназы-ла болгаш шыдаар чорду. “Арбыкты-даа, Толбулду-даа арт кырынга үнүп келгеш харап оарга, магалыг оран: хаяа-биле тутчу берген кадыр дагларны олардан-даа ырак, бедик, часкы хек-даван дег көгөрөннөөн менги баштыг сыннар ол-бо чүктен хүрээлепкен, хүрең дыттар, ногаарарган пөштер, агараннаан хадыңнар, шивилер ужу-кыды чок дескилештир калбарып чоруткан...” деп, Юрий Шойдакович сактып бижээн. Күс дүжүп келген болгаш, арга-эзимнер бир янзы кылдыр көстүр янзы-бүрү өңнер-биле шыптыңган, чаражын чүү дээр боор.

Чогум Толбулдуң ишти ажык чер болду. Кожа-кожа аалдарның улузу бистиң машинавыс бараанын көргөш, чыгып келген. Кол аалчының чугаазын-даа дыңнадылар. Мен “Тожу хөл дугайында тоожудан” оларның билир кижилеринин аттары кирген үзүндү-даа номчудум. “Эзеңгизи дыңзый” берген улус Сергей Бадырааның баянга үделгези-биле довураан буруладыр кезек танцыладылар-даа.

Чүү дээр боор, төрөөн черин сөөлгү катап мага хандыр кезип алды. Ол дээрге Михаил Ким-ооловичинин ачызы деп билип чордувус. Шаандакы чамдык даргалардан аэропорт чедип алыр машина дилеп алыры берге чүве болгай, чаладып барып турда, кандыг машина кайнаар херегил, белең турар чүве болду. “Чер-чуртум оглу болгаш ындыг бе, аныяк кижиге хирезинде Михаил Ким-оолович кончуг-ла сагыш човангыр, биче сеткилдиг кижиге-дир” деп сеткилинин ханызындан өөрүп чугаалаар кижиге.

Юрий Шойдаковичиниң чуртталгазының барык бир айы арткан турда, Михаил Ким-оолович телефоннап келгеш, Тоора-Хемниң төп библиотеказына ооң адын тыпсыр доктаал хүлээп алганын дыңнатты. Дамчыдарымга шуптузун билди. Өөрүүрү ол боор, карааның чажы бүлдеңейнип кээр чорду.

Ол библиотека-биле харылзажып турар мен. Эрткен чылын Юрий Шойдаковичиниң бүгү назынында камнап чыып кааны тыва чечен чогаалдың тургузукчулары: С. Тока, С. Сарыг-оол, О. Сагаан-оол, С. Пюрбю, Л. Чадамба, Б. Хөвөңмей, В. Эренчин, С. Тамба суглардан эгелээш, бүгү тыва чогаалчыларның үш чүс ажыг номнарын, чыынды чогаалдарын ол библиотеканың фондузунга немере болзун, Юрий Шойдаковичиниң төрөөн чонунга, оларның салгакчыларына ол номнарны кадагалап арттырып, шыгжап берзин деп идегээш, белекке берген мен.

Юрий Шойдакович бодунуң хөй-хөй шүлүктеринде, тоожузуна, сактышкыннарында ынак Тожузуңуң дугайын чүглө чогаалчы кижини бижиш шыдаар уран-чечени-биле бижиш көргүскөн.

Чуртталгамның узун оруун илгип эрткеш,
Чуртум сеңээ база катап эргип келдим.
Сагынганым чылыг куспааң — эзимнерниң
Чалгаан хөл дег тыныжынга тааладым...

...Сагынганым — делгем шөлдер, чечек бүргээн
Сарыг аяң оглу мени ошкап-чыттаан.
Чажымда-ла “чана берген” авам ышкаш,
Чассыткылап, чалгып, суйбаан, мага хандым.

Сөөлгү катап чораан соонда бижээн “Чуртум сеңээ эргип келдим” деп шүлүүндөн чамдык одуруглар бо.

Ол Тожузуңа кедергей ынак, чаныган кижини. Бичии-ле арга тыпты берзе, бирде “Заряже”, бирде аэропортче маңнап тургаш чоруй баар. 70-80 чылдарда шөлээзин ыяап-ла күзүн алгаш, Тожу же чоруптар. Аңаа чогаал бижиир, очулгаажылы кылыр, театрның шиилерин очулдуруп турган.

Бир чылын театрга А.С. Пушкинниң “Даш аалчы” деп шиизиниң очулгазы дарый херек апарган. Ону кончуг дүргөн

очулдургаш, бир кижиден чорударының мурнунда хүн театрже: “Каменная гость отправилась теплоходом встречай-те” деп телеграмма чоруткан. “Почта ажылдакчызы хүлээп албайн, кайгап олурарга, тайылбырлаар ужурга таварыш-тым” — дээш, чаза-ла каттырар кижини.

Сөөлзүредир Тожуже дыштанып баарывыс эвээжен, чүгле чоок кижилеривисти сөөлгү орукче үдежир дээш баар апарган бис. Кырып назылааш, шоолуг чер четпестей бергенивисте, Улуг-Хем кыдыынче сеткүүстеп кылаштажыр турдувус. Күскээр улуг көвүрүгнүң кырынга туруп алгаш, Тожу уунче кайгап, харлыг баштыг тайгаларның бараанын көрүп: “Шак ам Тожуга барган болза” дижип тургулаар бис. Тожу дээрге кижиниң сагыш-сеткилин чайгаар-ла хаара тудуп келир барыксанчыг оран. Ол мээң база төрөөн черим дег болу берген. Мен Тожу чонунуң хүндүлүг кени, ченгези чорааш, ам чүгле хүндүлүг ченгези апардым. Херээжен кижини барган чериниң хүндүткелин чедип алыры амыр эвес, ону чаалап алыр апаар. Мен ону чаалап алган мен деп дидими-биле чугаалап шыдаар мен. “Өске бажыңнарже барбайн, чүгле Күнзегеш сугга хонуп турар силер деп ада-иевис чагыды” деп, Кызылга өөредилге черинче кирер дээш азы чорук-херек кылыр дээш келген уруг-дарыг ынчаар чугаалап чедип кээрге, улустуң идегелин шынзыдар дээш кызып чордум. Тожуда, Каа-Хем кожуунунда, Кызылда чурттап чоруур чуржуларым хөй. Амгы үеде олар мээң амыр-мендимни кээп айтырып, ачы-дузазын чедирип, менин хүндүлөп чоруурлар.

Тожу — талантылыг чоннуң чурту. Олардан чүгле атураа билдингирлерни адап көрейн. Чогаалчы, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутадынга каш удаа депшиттирип чораан Л.Б. Чадамба, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң, Дээди Советиниң Президиумунуң даргазы чораан М.К. Мендуме, Тывага баштайгы дээди эртемниг ийи тыва эмчилерниң бирээзи, Кадык камгалалының бирги сайыды чораан С.А. Серекей, Социалистиг Күш-ажылдың маадыры Д.Д. Эрестол, өске черге торүттүнген-даа болза, бүгү назынын Тожунуң экономиказының хөгжүлдезинге берген,

колхоз-совхоз, кожуун даргалап чораан, хөй-хөй шаңналдар-ның эдилекчизи В.С. Дамдың-оол, эртем кандидады З.Б. Чадамба, Ленин ордениниң эдилекчилери: эмчи сестразы Д.Ш. Ензак, аңчылар Б. Серен, Ак Мырлаа база чурукчу Г.Л. Торлук, АТБ-ниң начальнигиниң оралакчызынга чедир албан-дужаалды эдилеп чораан транспорттуң эртем-билиглиг тыва ажылдакчызы К.Б. Тугаржик дээш, оон-даа өскелерни адап болур. Оларның аразында Тываның Улустуң чогаалчызы, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ТР-ниң Күрүне, Степан Сарыг-оол аттыг Президент шаңналдарының лауреады, ТР-ниң Культура болгаш национал херектер талазы-биле яамызының уран чүүл талазы-биле бир дугаар лауреады, “ССРЭ-ниң парлалгазының тергини” хөрөк демдээниң эдилекчизи, “ХХ чүс чылда Тываның шылгараңгай кижилери” деп Күрүне номунда ады кирген Юрий Шойдакович Күнзегеш база бар.

Хүндүлүг тожуларым, хүндүлүг чуржааттарым!

Бөгүн силерниң амыдырал-чуртталгаңарда кончуг нарын, берге байдал тургустунуп келгенин билир мен. Ажы-төлүңерниң келир цези дээш улуг харыысалганы чүктөп, амыдырал чүгле боттарывыстың холувуста деп миннип, бергелерни төлөтүү-биле ажып эртериңерни күзээр-дир мен.

Оюнмаа ОЮН

ШИИТКЕЛ

(Чечен чугаа)

Сүгө школаны доозупкан. Ада-иези-биле сүмележиپ, чугаалашкаш, Сибирьниң бир улуг хоорайында университеттин амгы үениң эң-не нептереңгей мергежили — юридиктиг салбырынче кирер болган. Кирериниң шылгалдаларын дужаап шыдавазын билгеш, төлевирлиг салбырже кирип алырын, эртемин чедип алгаш, хөй бичии дунмаларынга дузалажып, оларның шуптузун бут кырынга тургузуп каарын авазынга аазаан.

Төлевирлиг өөредилге дугайын оглу чугаалай бээрге, баштайгы дээрезинде авазы дыртылчак болган. Чүгө дээрге, оларның өг-бүлезинде чүгле авазы ажылдап турар, алыр шалыңы эвээш, Сүгениң ачазы арага ижеринге сундулуг. Бир-ле катап арагалааш, бир мөчүзүн сып алган олчаан каш чыл улаштыр ажыл-даа чок бажың ээлеп олурар. Уругларының өскөн тудум негелдези улгадып, оларны өөредир деп айтырыг шиитпирлээр үе келген деп чүвени-даа херекке албас болган.

Сүгениң чугаазы бүзүрелдиг ышкаш боорга, авазы ажы-төлүмнүн улуу болгаш, школа доозуп, угаан кирген-дир. Оглум шын чугаалап тур эвеспе деп бодап, ооң-биле чөпшээржи:

— Өөредилге өртээн канчап чооп-даа болза тып алыр мен. Сен-не өөренип алзыңза ажырбас, оглум — деп, авазы чугаалаан.

Сүгө иези-биле ынчаар дугурушкаш, өөренип чоруурунга белеткенип, сагыжы дөстүнмейн турган. Аңаа, ол хоорайга,

шупту чүве өске болур ужурлуг, дүрген-не ол улуг хоорайга барып өөренир, чаа амыдыралды эгелээр мен деп бодап турган.

Өөренир дээн хоорайынга чедип келгеш, сургуулдарнын амыдыралы-биле таныжып, баштайгы үеде тыва сургуулдар-биле аралажып чоруп турган. Сүге амыдыралда бар чараш-ла, алыксанчыг-ла чүүл мээнии болган болза деп күзээр, эрге-дужаалдыг, шыдалдыг дээн ада-иелиг сургуулдарже чызаалаар, бодун оларга чышпырыксаар чаңныг.

— Мээң ачам федералдыг айыыл чок чер албанында ажылдап турар, а кырган-ачам Тываның сураглыг болчукчуларының бирээзи, шыырак болчукчу, ынчангаш мен база юридиктиг факультетте өөренип келгеним бо — деп чугаалап чоруп турган. Чоорту илерезе-ле, кырган-ачазы шагдаа черинге ажылдап чораандан башка болчукчу-даа эвес, а ачазы ажыл-хожул чок кадайынга азырадып олулар кижил болган. Ол орус школа дооскан болгаш төрээн дылын эки билбес, а чамдыкта өске нация студентилер аразынга тыва эвес кижил мен суг деп турганы билдине берген. Ооң ужундан Сүге тыва сургуулдарның чыылган оюн-тоглаазынче, эрттирген байырлалдарынче барбас. Тыва сургуулдарның аразынга ийи-чаңгыс көстүп-даа турза, оларның аразында ооң бар-чогу эскерттинмес турган.

Сүге ниити чуртталга бажыңында кады чурттап турар орус оолдар, өске сөөктүг уруглар-биле эдержип чоруп турган. Чүге-ле ийик, бодунуң чаңгыс чер чурттугларынга хөңнү чогуңдан бе, азы бодунуң тыва болганынга хөңнү чогу ол ийик бе, ол тыва уруглар-биле чоокшулажыксакас болган. Тыва уругларның ону херекке албазын эскерип кааш, Ира дээр нанай уругнуң кичээнгейин бодунче хаара тудуп алып дээш дыка-ла кызыткан. Чогуур үнелел албаан, чаңгыс чер чурттугларының адааргалынга кызадып чоруур кижил кылдыр бодун көргүзүп, кыстың кээргээр сеткилин чаалап алыксаан.

— Өг-бүлөм безин мени билбес. Ынчангаш чааскаан-зыргай чоруурум бо-дур — суг дигилээн.

Ира Сүгени шынап-ла кээргеп турган. Хөөкүйнү, бодунуң амыдыралы дээш кызып-кылайып, шырбайып чоруур

оол-дур. Амыдыралы дээш чүнү-даа эртеринге белен, турасоруктуг кижидир. Акша-көпеекти боду тып алыр аргалыг, эки амыдыралче чүткүп чоруур. Ындыг боорга чаңгыс чер чурттуглары адааргап чоруур чадавас боор. Ооң бодунда багай чүве-даа чок деп бодап, Ира Сүгеге бүзүрөп-даа, бердинип-даа, аңаа эки чүнү кылыптайн деп ижин-кара чок сеткил сеткип турган.

Бир-ле катап таныжып алганы орус эштериниң бирээзи: “Тывада хөлчок эки кара-таакпы бар дээр-дир, эккелдирип көрөм. Ону хереглээн кижиде мында хөй. Ооң өртээ аар. Маңаа садар бис” дээн. Сүге бодап турарга, ол эки черле ажыктыг чүве чугаалап турар болган. Оон эгелээш-ле, Сүге ол хоорайга кара-таакпы сада берген. Шынап-ла эки орулгалыг чүве болган. Ажылдап алган акшазы-биле аар өртектиг идик-хеп садып кедип алгаш, таныжы кыс Ира-биле рестораннап, дүнеки клубтар кезип, чыргап чоруп турган. Чаа таныжып алган эштеринге эрге-дужаалдыг улустуң акша-көпеектиг оглу мен деп чугаалаарын утпайн, чарлаттынып чоруп турган.

Сүге ынчаар чоруп турда, өөредилгези-даа чоорту уттундуруп бар чыткан. Ол улуг хоорайның амыдыралындан чут-бакты эки тура-биле четтирип, тенниг оотпак сиген аразынче кирген өшкү дег, эндере чыпшырып ап, бо үениң багай уржуктарынга алзып, мага-бодунга дам-на сиңирип ап чоруп берген.

Ынчаар-ла кара-таакпыны ол хоорайга садып, саарып чоруп тургаш, бир-ле катап шагдаа ажылдакчыларынга туттуруп алган. Сүгеге кеземче херээ оттуруп каан. Сүге бо таварылгада база анаа турбаан. Тос уразын ажыглап, шагдааларга чашпаалап, олардан канчап адырлып алырының аргазын бодап, тып алганда, оларның дорамчылалы, каржы аажылажыышкыннары ам аңаа аар, берге эвес ышкаш сагындырып турган.

Бир-ле хүн Сүгеге ындыг арга тыпты берген. Ол кырган-ачазының шагдаа ажылдакчыларының “бүзүрөттирген кижилери” турар деп чугаазын сактып келген. Ол дээрге, херек үүлгөткен кижилер бодунуң херээн чиигедип алып

дээш, шагдааларга дузалажыр кижилерни “агент” дижир. Кырган-ачазының ол чугаазын сактып келирге, Сүгенин угааны чырыш, боду чиигеш диген ышкаш болган.

– Силерниң ажылыңарга дузалажып берип көрейн, херек кижилерни мен айтып, тутчуп берейн — деп, Сүге бодунун күзелин илередирге, шагдаалар өөрүн деткээннер.

– Ол хүлээлгеңни эки күүседир болзунза, сеңээ хамаарыштыр оттурган херек уттундура бээр — деп чугаалааш, Сүгени чандырыпкан.

Каш-ла хонганда шагдаа ажылдакчылары Сүгени кыйгыртыпкаш:

– Чүге ажылдавайн тур сен, Сүге? Биске үүлгеткен херектер ажыдарыңга дузаң көргүс. Оон башка бодуну олуртуп каар бис — дээн.

Сүге боду кара-бажыңга черле олуруксаваан. Ол кара-бажыңче кирбес ужурлуг. Чүгле Сүге эвес, ооң орнунга кымдаа болза ажырбас, ооң боду-ла эвес болза. “Ам канчаарыл, кымны айтып бээрил?” — деп, Сүге девидээн. Ооң сагыжыңга бир-ле оол кирген. “Ийе, ол-дур харын” деп ол боданган. Чүге дээрге, ол Шолбан дээр оолга черле хөңнү чок турган. Ооң-биле улуг класстарга кады өөренип тургаш, ол онза уругларже чызаалаарга, олары Шолбанны көрүп алгаш, аразынче Сүгени киирбежиктер. Сүгенин оруун ол доза турупкан ышкаш болган. Ооң соонда бо хоорайга өөренип чедип келирге, Шолбан тыва сургуулдарның кичээнгейин хаара тудуп алган, оларның президентизи апарган, хөй-ниити ажылы кылып чоруп турар боорга, Сүге аңаа дыка-ла адааргаан, сактырга-ла, чырык хүн чүгле Шолбанның кырында чайынналып, шупту-ла кежиктер ооңуу ышкаш болган. Ынчаар-ла боданып олургаш, ам дораан хөделип эгелээр деп шиитпирлеп алган.

Эртенинде тыва студентилерниң президентизинге ужуражып, удавас болур спортчу маргылдааларның негелделерин, белеткелин билип алыр дээн кижин бооп, Шолбанның чурттап турар черинге чедип келген. Сүге Шолбан-биле чугаалажып, маргылдаалар дугайында билип алгаш, кара-таакпылыг пакет сумказын бүдүү чажыра салып кааш, өрээлден дегийт үнүпкен.

Шолбанның өрээлинден үнген дораан шагдаа черинге келгеш:

— Мен белен мен. Бөгүн ажылдап эгелээр бис — дээш, оларның шынчы, идепкейлиг дузалакчызы болуп хөделип эгелээн. Бир-ле дугаарында бодунуң ажылын эки күүседип турарын бадыткаар дээш, шагдаалар өрээлинден Шолбанче телефон долгааш:

— Мырыңай чаа чорааш, сээң өрээлинде пакет сумка каапкан-дыр мен. Кежээ чеди шакта чурттап турар черинниң чанында “Кафетеррага” турар мен, аңаа эккеп берип көөр сен бе? — деп дилээн.

Сүге ынчаар телефон долгаан соонда, дугуржулга болган деп билгеш, шагдаа Юра ол-ла дораан херек үүлгеткен кижилер тудуп хоругдаарынга херек документи́лерин долдуруп, ажылынга бүгү-ле херек чүүлдерин эмгелеп белеткеп алган. Ооң соонда, дугурушкан шагы чоокшулап келирге, олар Сүге-биле шагдаа ажылдакчыларының машиназынга олурупкаш, Шолбан-биле ужуражыр дээш чорупканнар.

Агаар-бойдус сооп келген үе. Имиртиннеп келген, бир-ле өөредилге чериниң ниити чуртталга бажыңы. Тыва сургуулдарның чурттап турар өрээли. Шолбанның Сүге-биле болчашкан шагы чоокшулап келген. Чүге-ле ийик, Шолбанның чүрээ дүргедеп, эът-кежи изиңейнип, девидексеп турган. Өрээлинге өске өөредилге черинден келген эштери Шолбанның дүвүрексеп турарын эскерип кааш:

— Канчап тур сен? — деп айтырганнар.

— Харын чиктиим кончуг ийин. Сагыжым дүвүрөп, девидексеп-даа турар ышкаш мен — деп харыылаан. Оон бичии болгаш, Шолбан:

— Мен үнгеш келийн. Сүгениң пакедин аппарып бериптейн. Дораан чедип келир мен — дээн.

Эштериниң бирээзи:

— Кино көөр болган болгай бис — дээрге, Шолбан:

— Биче када чүве дийин. Беш минут четпес дораан чедип келир мен. Ооң соонда шупту деңге кинолап чоруптар бис

— деп чугаалааш, өрээлге кедер идиктерлиг, чуга хөйлеңниг үнө халаан.

Боду ышкаш сургуул эжин, баш бурунгаар белеткенип алган шагдаалар кырынче Сүге барып киир идиштер деп Шолбанның дүжүнге безин кирбээн.

Шолбан боду чугаакыр, эш-өөрзүрек, кымга-даа каразыг чок кенен оол. Ооң ачазы оглунга: “Эш-өөрлүг чор, оглум. Кижилерге бүзүрөп, дузалажып чор. Кижичон аразынга ажылдап чурттаар” деп угаадып чораан. Шолбанның мөзү-бүдүжү ындыг болган-даа. Ындызы-биле ол Сүгениң болчаан черинче, ооң хереглээни пакедин аппарып бээр дээш чорупканы ол.

Шолбан “Кафетерраның” чанынга чедип келирге, Сүге эштерлиг манап турган. Ол кижилер шынында Сүгениң эштери-даа эвес, дугуржуп алганы шагдаалары болган.

Ол кежээ Шолбанны шагдаалар тудуп алгаш, кара-таакпы ап чорааны дээш херек оттургаш, кара-бажыңнап каан.

“Шагдаалар агентизиниң” баштайгы ажылының түңнели ындыг болган. Сүге дыка-ла бодалдыг хөделген-дир мен деп бодап турган. Амдажаан шагдаалар кезек болгаш Сүгени база катап өске херекти ажыдарынга, сыырткыыш бажында шыйлашкын дег, ону ажыглай бергеннер.

Сүге Тывадан наркотик садып келген кижилерни бүдүү чыт хап, оларның садып алыкчызы болуп шивишкиннеп чажыт черге болчажып алгаш, Юраже бүдүү дыңнады кааптар. Сегитке келген садыглакчы ап чораан бараанын чаа-ла уштуп чыдырда, шагдаалар ону тудуп алып, агент ынчан чер алдынче кире берген-биле дөмей чашты бээр. Ол шак ынчаар бодунуң “агент” ажылын шак ынчаар күүседип турган.

Бир-ле хүн шагдаалар Сүгени база катап кыйгыртыпкан. Чеде бээрге, ооң дузалажып турганы опер шагдаа Юра өрээлинде чааскаан олурган. Ол биеэги дег чазык болбаан. Сүге кирип кээри билек-ле:

— Сээң херээнниң истелгезин уламчылаарын бистин даргавыс негеп тур. Ынчангаш № 2510/02 дугаарлыг херекти истекчи хүлээп алды — деп чугаалаан.

Сүге бодунуң кулактарыңга бүзүрөвээн. Ооң дылы агарып калган. Харлыга берген. Сактырга-ла ооң буттары-ның адаанда шала шимчеп турган ышкаш болган. Элээн болганда, ам-на орталанып келгеш, арай боорда-ла:

— Мен силерге шынчы, идепкейлиг дузалажып турган болгай мен — деп чугаалап диттигипкен.

Сандайда шөлээни-биле хөлестеп олурган шагдаа Юраның эктинде чаа немешкен сылдыстар чайынналып көзүлген. Ол Сүгеже кочулаанзыг каттырымзап көргөш:

— Ол-ла-дыр, Сүге. Сээң хүлээлгөң мооң-биле доозулган. Ам хостуг сен. Мээң чайым чогул. Бир киж-биле ужуражыр дээш, ону манап олур мен — диген.

Сүге оон чүнү-даа чугаалавайн үнүп чорупкан. Херек ынчап баар деп ол кажан-даа бодаваан. Чүге дээрге, шагдаа ажылдакчылары-биле олар эл-хол болуп, эптиг-найыралдыг ажылдап турганнар. Олар, шагдаалар, аңаа эки чаңнап турганнар болгай. Шагдаа ажылдакчыларының “бүзүрөт-тирген кижилериниң” салым-чолу черле ындыг болурун Сүге билбээн. Шагдаалар чеже-даа аңаа эки чаңнап турган болза, олар боттарының ажыл-херээн бүдүрүп турган. Оларга сыпыгыр карактыг, кара сөөктүг, ам артында бо хоорайның турум чурттакчызы эвес оолдун бичии-даа херээ чок деп чүвени Сүге кайын билир.

Үр-даа болбаанда ооң херээн истээш, шиидери-биле Сүгениң бодун кара-бажыңнап каан. Кара-бажыңга каш хонгаш-ла бергелерге шыдашпайн көк хүндүс-ле ыят чокка ызын тудуп шыдавайн, өөлөдир ыглап бадырыпкан.

Баштайгы хүнден эгелээш, таарзынмаан чүвези — чем. Ол черниң чемин эге дээрезинде шуут чип чадап турган. Эккелген чемни көргөш-ле, хөңнү булганыр. Эртеңи-даа, кежээки-даа чем — бир дугаар бе азы ийи дугаар чем бе дээрзи билдинмес. Мытпайтыр янзы-бүрү чем артын-чыларын холаан чуунду-дур ийин. Ийи чаңгыс дүштеки чемде балык эъдинден кылган чем экээр. Балыктын иштин аштавайн-даа олчаан хайындырып каар болган. Дүштеки быдааны колдуунда колбаса-биле кылыр. Ийи-чаңгыс хаван эъди-биле быдаа кылганда хаван эъдиниң кежи-биле катый

хайындырып каан болур. Хаван будунуң дыргаа-даа чоруур-ла. Ол бүгү Сүгениң хөңнүн булгандырып турган.

Аңаа элээн үр чаңчыккан хоругдаттырганнар шак ол чемче сагыш-даа салбайн, эккелген чемни чип алыр болганнар. Кижиниң аштаар хырны кончуг. Кижиге амытанның өөрөнмөс чүвези кайда боор база ол чемни чип чаңчыга берген.

Ооң соонда угаан-сагышты үгдередир чипкен дат дег, уттундулар ужуру чок, аар-берге хүннер эгелээн.

Тос тостуң соогу. Өске чылдарга бодаарга, ол чылгы кыш дыка соок болган. Даңгаар-ла соок хат хадып турган. Кыштын күштүг соогундан канчаар камгаланырын, арның үжүй берзе, кандыг хемчеглер алырын радио, телевидениеге чугаалап, солуннарга бижип турган үе. Кижилерге эки болзун дээш бүгү-ле хемчеглер алдынып турганы ол, а чон дээш сагыш-човаашкын чүглө хоругдаттырган кижилерге хамаарышпас болган.

Сүгениң чыдар камеразы одаттынмайн турган. Хоругдаттырганнар хүннүң-не: “Кажан-на чылыгны чорудуштар ирги?” деп, хүнден хүнге, айдан айга четтикпейн манап турганнар. Оларның камеразына чылыг кээр туржук, батареяның бир ужуна дешти берген черинден соок суг дамдылап бадып турган. Ооң узун камераның иштинин шык, соогу кедерээн. Бусталган суг, кижилерниң тыныжы соок ханадан, човулаңның ызы дег, дамдылап бадып турган. Кылаштаар чер өдө бербезин дээш, дамдылап баткан сугнуң адаанга банка салып доскаш, аңаа суг дола бээр-ге, ону төгөргөңгө өй болганнар. Оода чадаарда, батареядан баткан соок сугну соксадып, дуглап, хемчээн алыр кылдыр дилег кылырга, ол черниң ажылдакчылары херекке албаан.

Кыштын ажыг соогу, камераның даш ханалары, цементлеп каан даш шала Сүгениң чалыы мага-бодун хайыра чокка хаарып, ооң өзү-баарын, эът-ханын “соруп” турган.

Херектээннер ээлчежиپ удуур шконкаларга (демирден кылган каът орун) дүн чарып алгаш, хүндүс болурга боттарының тыныжы-биле камера иштин чылыдып ап, шимчээшкиннер-биле чылыгып ап турганнар.

Көшкүн амыдыралдыг мал-малдап чоруур чон чүвени деннеп, хемчээп көөрдө, мал-биле деннеп, хемчээп көөр дээр болгай. Мал азырап чоруур кижилерниң бодунуң малынга хамаарылгазы безин моон дээр. Малдың ээзи бодунуң адугуузун малынга безин хумагалыг болур. Адыгуузун мал безин соок кышты шыдашпайн чудап өлү бээр ышкажыгай. Кыштың соогунда хоюн мунгаш кажааже кажаалап, чылыг болзун дээш, адаанга кургаг өдек чадып бээр. Хаван азыракчызы хаванынга чылыг болзун дээш, саван чадып бээр, а хоругдаттырган кижилер? Олар азыраан малдан дора болганнары ол-дур. “Оода чадаарда камерага кургаг өдек-даа чадып берген болза, чылыг, чымчак болур ийик” деп, Сүге чоок кижилерин, төрөөн Тывазын сактып, боданыр.

Час дүжүп, хүн дурту узап келирге-даа, Сүгениң чыткан камеразы олчаан одаттынмаан. Хөөкүй херектээннер ол кышты ынчаар ажып алганнар. Кижии амытан-на болгаш-ла одаттынмаан даш камера иштинге бүдүн кышты шыдажып эрткеннер.

Соок кыш эрте-даа берген болза, Сүгениң кадыынга ооң яла-сорбузу артып калган: бүүректери аарып, хан сидиктеп турар апарган. Бир катап бүүректери шыдажыр арга чок кылдыр аарып туруп бээрге, эмчиден дуза дилээрге, кээп көөр туржук, аарыгны соксадып оожургадыптар эм безин бербээн. Сүге уе-чоовурун төп, боду-ла бодунун човулаңын эдилеп чыткан...

Бо черге бир берге чүве — кышкы үеде “албан-биле агаарлаашкын” деп чарлык болур. Ол дээрге, камерада турган хоругдаттырганнар шупту албан-биле даштыгаа үнүп агаарлаары болур. Чайгы үеде бээр кирген кижилер чайгы хептиг, а күскү үеде киргеннер күскү хептиг болур. Кыштың чыккылама соогунда кижии бүрүзүн бир шак азы бир шак чартык үе дургузунда даштыгаа тудар. Кышкы хеп чок-даа болза, чаңгыс каът чуга хөйленниг-даа болза, чуга майыктааштыг-даа болза, айыткан үе дургузунда даштыгаа албан-биле “агаарлаар” апаар. Кыштың соогунда чуга хептиг бир шак ажыг үе дургузунда даштыгаа “агаарлааш”, одаттын-майн турар соок даш камераже кирип келир. Камера ишти чүгле ыжык болгаш даштын агаардан ылгалбас.

“Албан агаарлаашкындан” аңгыда “этап чорууру” база-ла берге чүвениң бирээзи. Суд черинче чоруурун “этап чоруур” дээр. Хоругдаттырган кижиге бүрүзүнүң суду кайы хүн болурун баш бурунгаар дыңнадып каар. Эртенги хүн суду болур кижилерни бир хонук бурунгаар, дүш соонда камеразындан үндүргөш, подвалга шуптузун чаңгыс черге суп каар. Өрээлде ийи каът ийи шконка-орун бар. Оларны баштай келгеннери эжелепкеш, сыңар шаа-биле олургулап алырлар. Арткан кижилер олурар кижиге олурар, турар кижиге турар. Чамдык хүннерде кижиниң саны көвүдээнинден чүгле турар аргалыг. Ынчаар хондургаш, эртенинде даң бажында шуптузун машинага олурткаш, хоорайның аңгы-аңгы суд черлеринге чедирер.

“Этап чоруур” хүннүң эртенги үези дыка-ла дүвүрөнчиг. Шагдаалар ынчан дыка каржы, далашкан, хорадап кончуттунган, кижини тудуп чипки дег, каржы овчарка ыттарны чанынга чедип алган келир. Ол бүгү дыка-ла дүвүрээзинниг.

Машинаже кирер кижилерни чыскаалдырып алгаш, чаңгыстап санап кирир. “Дүрген кир”, “Дүрген дүже халы” дээш, резин моң-биле туралаан кижизин чаа шааптар. Ындыг үеде чыскаалдың эгезинге, төнчүзүңгө турбааны-ла дээр. Чүгө дээрге, эгезинде, төнчүзүңдө кижилерге хайыра чок улдаашкыннар хөйү-биле таваржыр.

Чедирер черинге эккелгеш, үжөп-хынаашкын эгелээр. Кижиге бүрүзүн чаңчыстап суйбап, хынап, кармактарны үжөп, идиктерин ужулдургаш, ооң иштин чаңгыстап үжөп хынаар. Чүвүрнү дорзуктаткаш: “Доңгай, ийи чаяңны адыра тырт!” — деп, база хынаарлар.

Үжелге доостурга ам-на хостуг апарган ышкаш болур. Ам кижиге бүрүзү суд болур шагын манааш олургулаптар. Эртенги шакта суду болур кижиге, дүш соонда, кежээки шакта суду болур кижилер шупту-ла хүнзедир чем ишпейн манап хүнзээрлер. Дүне удувайн тура хонган, ийи дугаар хонук чем чивээн кижилерниң бажы эддереп, кылыктанып, бүгү-ле чүвеге хөөн чок байдал тыптып келир. Могап шылаа-

нындан, аштаанындан хоругдаттырганнарның чамдыызынга оларны каш-даа чылга олуртуп каары хамаанчок апарып: “Дүрген-не суд болуп каапса. Каш-даа чылга шиидип кагза хамаан. Дүрген камерага барып кум кыннып алза” деп бодаарлар. А чамдык тура-сорукутуглар боттарының сөөлгү күжүн чыып алгаш: “Мындыг байдалга тургаш, мен судташпас мен, соңгаарладып каңар” — дээш, ойталап кааптарлар база турар.

Кижилерни хилинчектээриниң бир аргазы — дүне када удутпазы. Бо арга үе дүптен бээр ажыглаттынып келген. Кандыг бир сорулганы чедип алыр дизе, кижилерни дүне удутпайн, аштадыры болур. Шала кошкак кижилерни мындыг аргалар-биле тура-соруун сып, дүргени-биле шиидип, тодаргай сан-чурагайларны ададып ап, отчеттар кылдынып турар.

Кандыг-бир өске чылдагаан-биле суду соңгаарлаттынган азы судту өске хүнче шилчидипкен кижилерни кежээки үеде база катап-ла автозакка олурткаш, камерага аппарып суп каар. Келирге кежээки чем шагы эрте берген болур. Ам бо хүн база чем чивес.

Хоойлуда “этап чоруур” кижилерни чем-биле хандырап деп айтып-даа каан болза, кым-даа, кажан-даа ону күүсетпейн турар. Чүге дээрге, “этап чоруп турар” хоругдаттырганнарны чемгерери база бир шүүттүг ажыл. Буруулуг бооп хоругдаттырган соонда, ол кижилерни чемгерген херээ бар бе? Хоругдаттырган болганда оларның чемненир эргези база чок болганы ол.

Хоойлу езугаар “Буруулуг” деп безин илереттинмээн кижилерге эрге-хоойлу ажылдакчыларының хамаарылгазы моон-на тода көстүп турар. Хоойлуну хензиг-ле тооп көрбээни дээш, шак мындыг шаажылаалды хоругдаттырганнар эртип турар. Истелге изоляторларында дириг кижилерге хамаарылгазы мындыг болганда, хоойлу мурнунга буруудап, шииттирген кижилерге хамаарылгазы кандыг болурул? Ол дугайын Сүге амдыызында билбес. А хоойлу езугаар “Буруулуг” деп шииттирген соонда зонага амыдырал моон-даа берге.

Бо бүгү бергелерден аңгыда, Сүгениң бодунга хамааржыр чамдык берге чүүлдер база бар. Ол чүл дээрге, камерада кады чыдары, ол хоорайның чурттакчылары болур хоругдат-тырганнар:

– Бистиң аныяктарывысты хораннаар дээш, кара-таакпы садып турган сен — дээш, дорамчылаар.

Сүге биеэги-ле оптуг, кажары-биле:

– Мен эвес. Мен чүгле... — деп агартынар.

– Бо черниң “хоойлузунда” кижиги бүрүзү бодунуң кылган херээ дээш, боду харыылаар апаар — дээш, боттарының “хоойлузу”-биле хемчээн алганнар. Ол чүл дээрге, ону эттеп бастыры.

Бир чыл чоокшулап чорда, Сүгени шииткеш, зона чорудар транзит камерага апарган. Зона чоруур ээлчээн манаан кижилер ында хөй болган. Чамдыктары кандыг-бир хоруглуг зонага хостуг чер тыпты бээрин ай-айы-биле транзит камерага манап турганнар. Хуусаазы узаан кижилер ол черниң ээлери болуп чаа келгеннерни дорамчылап, үптеп, туразында аажылап турганнар. Чүге дизе, оларны хай деп соксадыр кижиги чок. Оон ыңай оларның каржы үүлгедиг-лериниң херечизи ында чок. Оон ыңай олар ында келген кижилерниң моон соңгаар катап ужурашпазын билип алган туразында чаңнап турганнар.

Удуур шконка-оруннарның санындан кижилерниң саны оранчок хөй болганындан ийи бөлүккө чарлып алгаш, ээлчежиپ удуп турганнар. Элээн болганда, каш кижини немей кириптерге, ам мырыңай үш бөлүккө чарлып алгаш, ээлчежип удуп турар апарганнар. Кижиги бүрүзүнүң изиг күзели — ооң ээлчээ дүнеки үеде таварышкан болза, мага хандыр удуп алып ийик мен деп бодаар турган. Дүнеки үеде удуурга, уйгунну чедир удуп, дыжың ханган ышкаш сагындырар. Кижиниң бодап, күзеп турары ышкашш конка-орунга чыдыпкаш, чык кылдыр удуй бээри бүтпес. Ол черниң дөжөктерин та кажандан бээр арыглал, чуп көрбээн чүве ийин быт-курт үглей берген. Орунга чыдыптарга-ла, дөжөктөн улуг-улуг көк чүвөлөр үнө халчып кээп, ызыра бээрлер. Оон дырбанып, карааңга көзүлген быттарны узуткап турунда, ээлчегниң хемчээп каан үези эртип, удаан-даа ышкаш, удуваан-даа ышкаш болур.

Сүге хөөкүйге ооң бир-ле черден чыпшырып алган кодуру база дыш бербейн турган. Ам оозу кедерээш, ооң бүгү мага-бодун шыва ала берген. Эът-кежи кижиирге, дырбап тургаш, бодунуң мага-бодун ойбак кылдыр чара дырбап алган. Холунче-даа, будунче-даа көөрге, апаа бүдүн чер чок, шупту-ла кызыл хан... Чамдык черлери каткылап, сорбуланы берген, а чамдык черлери ам-даа ханы сыстып турар ойбак. Дүнелерде кодурунуң кижиири, шыдаттынар арга чок кыннып турган. Чанында турар өске сөөк кижилерден эгени-эгени, кодурунуң кижиирин бүдүү дырбап, быттарыны сыккылап чыткаш, чүгле даңгаар эртен кум кыннып ап турган.

Сүгениң чаа-ла быжыгып, дадыгып келген мага-бодун быт-курт соруп, камераның соок даш ханалары хаарып турган. Сактырга-ла, Сүгениң кылган үүлгедии дээш, хоойлу езугаар шиитпишаан, чүгле сагыш-сеткилин эвес, бүгү мага-бодун хоозурадып, узуткап турганзыг.

Транзит камерада шииттиргеннерниң үүлези ындыг болган.

Элээн үе эрткенде Сүгени зонаже чорудупкан. Барган зоназынга каш ай болуп чорда, ооң шагдаа ажылдакчыларының агентизи болуп ажылдап турганы билдинип келген.

Кара-бажың “ээлери” херек үүлгеткен шагдаа ажылдакчыларынга болгаш оларның агентилеринге дириг кара хөңнү чок. Ындыг кижилерни шуут көрбестер.

“Боттарывыстың хоойлуwус-биле ялалаар бис” деп чаңчылдыг улус-тур. Ооң соонда олар Сүгениң мага-бодунга, сагыш-сеткилинге шуут дыш бербестээннер. Дорамчылалдың дорамчылалын ол көрүп эгелээн. Олар Сүгени эң-не каржызы-биле эттеп, дорамчылап турганнар. Эң-не баштай “гармошкаларын сыгар” чүве дээш, ооң ээгилерин сый эттээннер. Ынчаар эттедип турганының соонда Сүгениң бажы кемдей берген.

Агаар өскерлирге-ле, ооң эңмээнге дээр. Ынчангаш Сүге эртен оттуп келгеш-ле, бичии көзенек чырыындан бөгүн агаар кандыг болур ирги, аяс бе азы бүргег бе дээрзин көөр чаңчылдыг апарган. Чүге дизе, бүргег хүннер ооң мага-

бодунга халалыг — бажы аарааш туруп бээр. Ооң бажы аарый бээрге, чүү дээш мындыг човулаңны көрүп чоруурун бодап, кижилерге кандыг багай чүүлдер кылганын сактып, бодунга чүс-чүс айтырыгларны салып боданыр. “Ынчан бир-ле дугаар кара-таакпы садып тургаш, шагдааларга туттуруп алырга, херек оттуруп каан турда, авам ол эмчи дунмазы-биле сүмелешкеш, меңээ бажым кемдээшкинниг, бажы багай кижиде деп шынзылга кылдырып бержик. Ындыг шынзылга-лыг кижилерни суд чери чиик көөр. Сүге дизе, бажы кемдээшкинниг кижиде бодунуң кылган, туткан чүвезин эки сагынмас, билбес болур дээр ийик. Азы ынчан ол шынзылганы хей-ле кылдыртып алган турганым ол ирги бе? Бодунуң үүлгеткен херээмни ол шынзылга чокка-ла харыылаар чүвемни. Мен бажымны херек кырында мынчаар кемдедип алгаш, мынчаар хилинчектениримни билген болзумза, а халак!...” деп бодангылаар турган.

Бир-ле катап Сүгеге чагаа келген. Шагда олчаан чагаа албаан болгаш чоок кижилерим чагаа чорудупкан-дыр деп бодап, амырай берген. Чагааның даштын топтап көөрге, танывазы хол үжүү-биле бижээн болган. Кымның чагаазы боор бо деп бодап, сонуургал-биле номчуй берген:

“Экии, Сүге! Эки кижилерниң ачызында агарып үнүп келдим. Өөредилгем уламчылай бердим. Кара-бажың деп Эрлик оранының кандызын ам-на мага-бодунга миннир болган-дыр сен. Бодунуң үүлөңни бодун эдиле! Шолбан” дей каан болган.

Ооң соонда Сүгениң ниити байдалы сагышсыралдан баксырап, бажының аарыыры үргүлчү кирип, хилинчектээр апарган. Ооң халалыынга шыдашпайн, ол өлүм дугайын даңгаар бодай бээр апарган. Сактырга-ла, чүгле өлүм бажының аарыырын соксадып шыдаар ышкаш болган, чамдыкта “өлүм мени ап алган болза” деп бодап, дилеп-даа турган. Ынчалза-даа өлүм өштүг-биле дөмей Сүгени оюп эртип турган. Сактырга ону бо өртемчейге бодунуң аарыын эдилеп, ам-даа хилинчектензин дээн ышкаш, таан хоранныг.

Сүгениң кадыы аргажок баксырай бээрге, аарыг кижилер чыдар черже аппарып каан. Бо удаада ооң бажы шыдажыр аргажок аарып турган. Ол бодун эскерип көөрге,

эът-кежи суларап арыпкан, чаактары соолбурарып, карактары онгайып кире берген, бодунуң харык-шинээ база чок болган. Ол борбак бажын ийи холу-биле дыңзыды тудуп алгаш, чайганып олурган. Эртенги шакта бичии сергек турган-даа болза, дүтш соонда ооң байдалы хенертен баксырай берген. Бажының аарыырынга шыдашпайн, эмчиге оожургадаыр эм салдырып алыр дээш кыйгырып шыдаваан. Кара-бажында аарыг кижилер черле ындыг. Аарыг кижии бодунуң човулаңы-биле кара чааскаан сөөлгү шагын манал артар. Оларның аарыын чүгээртедиптер деп кым-даа херекке албас, Сүге база-ла аарыын боду чааскаан шыдажып чыткан.

Бажының аарыы кедерээрге, ол дембээреп, үен-даян чүвөлөр чугаалап, тура халый бер чазып чыткан. Бирде-бирде “Чок, чок! Мени өршээп көрүңер. Мээң буруум. Шолбанны нүгүлдээним шын. Мени өршээңер!” — деп алгыргылаан. Дембээреп, девидээнинден ол суг дер дүшкен. Чүге-ле ийик бодунуң эрткен оруу караанга чуруттунуп келген. Ийе, ол хоорайга өөренир дээш чедип келген. Чалыы назынының эң онзагай, арыг-чаагай үези туржук. Бодаар-сактыр чүве-даа чок. Амыр-тайбың үе турган. Сүге маңаа бодунуң ынакшылын тып алчык. Таныжы уруг-биле холдарындан четтинчипкен кудумчуда базып чорааны көзүлген. Шупту-ла чүве магалыг чараш турган. Оларның амыдыралынга кандыг-даа бергедээшкиннер, шаптараазыннар турбас ышкаш сагындырып турган. Оон, оон... кара-таакпы. Ийе, кара-таакпы садып эгелээн. Оон-на хамык чүве будалып, өскерлип эгелээн.

Оон артканын Сүге бодавазын кызыткан. Ол дугайын бодавас-тыр деп бодун албадаан. Бир дембээреп чыдырда, база катап эрткен амыдыралы карактарынга чуруттунуп келген. Сүгениң нүгүлү-биле кара-бажыңнаттырган чаңгыс чер чурттуг оолдуң ызы кулаанга дыңналган. Ийе, ол оолду, Шолбанны, кара-бажыңга суп каарга, ыглап чытчык.

Нүгүлдеткен кара чаңгыс оғлу — аажок эргим чүвези дээш чүрээ саргып, эрээ-хинчээ эриин ашкан ие херээжен сагыжыңга кирген. Бир катап Шолбанның авазы ол хоорайга ооң чурттап турар черинге ону та канчап-ла ийик тып чедип келген.

— Бодундан биче дуңман, Сашок ышкаш дуңман-дыр. Оглувусту херекке онаап, кара-бажыңнаттырып каан-дыр сен. Кара-бажыңда хилинчектенип, дорамчылалды көрүп тур. Чүгле сээң келбээниң дээш, суд чартык чыл үргүлчүлөп тур. Оглувустуң оода херээн, үүлезин чиигедип, суд доостур кылдыр кээп көр. Черниң черинге, өске хоорайга түрү көрүп тур бис — деп карааның чажын чодуп тура чугаалаан.

“Мээң херээм эвес-тир” дээш, судче-даа олчаан барбаан ийик мен деп, Сүге сагынган.

Шолбанның авазы-биле ужурашкан соонда, ол дүне Сүге дүш база дүжээн ийик. Ол дүжүн дүүн чаа-ла дүжээн чүве дег сактып, карактарыңга база катап чуруттунуп келген.

Дүн. Долгандыр даглар. Караңгы. Караңгыны сылдыстарлыг дээр-ле чырыдып турганчыг. Хиндиинде хир чок ак-көк дээрде сылдыстар, чыраан сайгылгааннар дег, чивеңейнип турган. Шип-ле шимээн. Ээн ховуда херээжен кижиден өске кижиде даа чок. Долгандыр чүгле даглар. Чер. Дээр.

Ховунуң ортузунда дисектенип сөгөдей олуруп алган, ийи холун дээрже өрү сунуп, бир-ле херээжен кижиде чалбарып өршээл, дилээни дыңналган:

— Дээр-Адам! Чер-Ием! Сээң хензиг чаш төлүн болур, бо сарыг өртемчейге дың кара чаңгыс болуп чаяаттыңган чаш оглумну өршээп көр! Чеди-Хаан_бурганым! Каржы аажылаашкындан, кадыг-берге кара-бажыңдан чаңгыс оглумну хостап, төрөөн Тывазынче чандырып көр. Хини тудуш Ие-Черинге чедип, аңаа хостуу-биле кылаштаар, ак-көк дээрни магадап көөр, арыг агаарны херек долдур тынар аргазын хайырлап көр! Өршээ хайыракан!

Сүге суг дер дүшкен оттуп келген. Дүрген-не чырыкты кыпсы каапкан. Чыткан чери көк мөөн кылдыр өде берген болган. Хөрөөнче көрүптерге, чаактарын куду баткан карак чаштары дег дер хөрөөн куду бадып турган. Сактырга-ла ооң мага-бодунда дер-даа эвес, карак чаштары чыпшынып турган ышкаш болган.

—Дүне-хүндүс дивес кандыг-кончуг халалыг, удувас чытпас кижиде боор сен. Чырыың дүрген өжүр! — деп, бажыңның ээзи ынаар хыйланган.

Өлүг-биле диригний аразында дембээреп чыткан оолга соогу аажок ышкаш сагындырган. Чугалай берген багай эрги чоорганын бодунун кырынче тыртып алып дээш, аңаа безин күш четпээн. Карактарын көрүп кээрге, ол кара чааскаан хевээр. “Авай, ава-й. Мени өршээңер!” деп дембээрээн. Чүге-ле ийик аңаа коргунчуг апарган. Мээң чанымга оода чаңгыс амылыг кижиги турган болза. Меңээ ындыг девиденчиг болбас ийик деп боданган. Ооң чанында хөй санныг дунмалары, чоок кижилери, кым-даа чок. Ол чүглө кара чааскаан даш ханаларда, демир эжикте кадартып алган, чаяаттынганы чырык өртемчейи-биле чарлып чыткан. Бир-ле ырак черден “Оглум, оглум Сүге!” дээн үн дыңналган. Ам сактып келген. Ийе, ол авазының үнү ышкажыл. Ол ону дыка-ла үр дыңнаважык, дыка-ла үр көрбээн болгай.

Авазы Сүге кара-бажыңга херээн эрттирип чыдырда, оглу дээш сагышсыралдын хоочу-хораазы киргеш, чүрээ шыдашпаан. Авазын ол сөөлгү оруунче-даа үдеп кагбаан. Ийе, харын авамның үнү ышкажыл деп танып чыткан. Ол үн бичии болгаш база катап “Бээр кел, оглум. Түрөй бээр сен” деп кыйгырган. Сүге карактарын көрүп келирге, ынаар-ла ыракта аажок чырык хоолой ышкаш чүве көзүлгөн. Ол черний чырык, аяс деп чүвези дендии апарган. Ол чырык черний төнчү ужунда Сүгениң авазының барааны көстүп: “Оглум бээр кел!” деп кыйгырганы база катап дыңналган. Сүге миннип келирге, ону хилинчектеп турганы бажынын аары шагда-ла соксай берген, мага-боду чиигей берген ышкаш болган. Бар-ла турган күжүн чыып алгаш:

– Ава-ай! – деп алгырыпкаш, авазының үнү дыңналган угже ужуга берген. Сүгениң амы-тыны...

Кежээки шакта дежурный Сүгеге чем эккеп бээр дээш, ооң өрээлинге кирип келирге, Сүгениң мага-боду оң чок сулараан, бир-ле чүведен коргуп, девидээн карактарын өрү көрүп алган, шимчевейн чыткан. Чоокшулап чеде бергеш, дээп көөрге, ооң холдары шагда-ла сооп калган болган...

Домзак деп чүве ындыг кончуг, ооң мага-бодун безин төрөлдеринге бербээн. Ону каш солдат өске хоорайнын доң кара довураанга аппарып кандыг-даа хомудал илеретпейн хөөп кааннар.

Мөчээн оолдуң аныяк назынынга хомудаан үнү-даа бооп чадавас, солдаттар машинага олурупканда, ээн хөөрде ыт сыылаан ышкаш чиктии сүргей ыыт дыңналган.

— Хат ыйнаан — деп, оларның бирээзи өөрүн алаак-тырган.

Эң улуу тургаш:

— Брызнуть надо. Давай, помянем, а то не хорошо — дээш, шериг шинелиниң карманындан водка уштуп эккелгеш:

— Хөөкүй барасканга бо чер хоюг болзун, куду-сузу, кудай-дээрде, өршээ! — деп, йөрээгеш, мортукче оозунуң үстүн дамдылады каапкаш, ток кылган.

Ол-даа болза ёзу.

Бир-бир дугураанга сеткили чештине берген шериг оолдар ам-на чугаазы үнүп, хат-салгын-биле холуй эстээн сүнезинниң ызын дыңнавайн хап чорупканнар.

Чок болган кижиниң хонуун кыпсып, ону ашкарып-чемгериң, аксы-сөзүн дыңнаар деп бурун чаңчыл езугаар оолдуң төрелдери хам хооп эккелген. Хоорай артында ховуга куюк кыпсып турган хам ооң сүнезинин кый деп алгырган:

— Оой, Сүте! Сүгэ-э! Аал-оранда ха-дунмаң, багай ачаң сени манай берди. Адыр, соңгу-чөөн чүктен келди, көрдүңер бе? Ыы-сыы, а өршээ! Адыр, бичии оожурга. Ма, такпыны тут! Багай дунмаң шайын ижил, оожурга.

Үстүг-чаглыг чемге үзүүргээн одаг дазырткайндыр хып турган. Хам Сашоктуң өске черге мөчээн акызының сүнезини-биле чугаалажы бээрге, ооң аныяк чаш назынынга хомудалы, оол дунмазынга дуза кадып четтикпээн сагыш човаашкыны дыка кударанчыг хөрөккө өйүп келген.

Ачазы деп кижидүш-даа чок араганы боскунче кылдырт кылдыр чылдырып каап орган.

— Наркотик садып, эш-өөрүм нүгүлдөп бачыттыг болганым-биле бо оранда сүнезиннерге безин бак карак болу бердим. Арага-дарыдан шеглиг эки чоруңар дидир бо кижичер — деп, хам чугаалаарга-даа, ооң ачазы шоолуг-ла хөрөккө албаан.

Сашок адазынга хорадааш, бир дугураанны шелиптер часкаш, соксай дүшкен. “Мындыг сек-биле арага ижил чоор, а өршээ!..” деп бодаан.

Далдыргай хамның кыйгырып эккелген сүнезини дедир чоруур оруундан азып эгелээн. Улуг сүлделиг шыырак хам болза, ону шуудады тарбыдапкай эртик. Бо шагның чамдык хамнары арага хавы азалар болбазыкпе...

Оолдуң сүнезини бажыңыңга кирип келгеш көөрге, кыс дуңмазы залда диванда олуруп алган солун номчуп олурган. Кылаштап эрткеш, залдың эжиинге чоокшулап кээрге, креслода удуп чыткан диис хенертен тура халааш “мяу” деп алгырыпкаш, чыткан черинден дүргени кончуг дүже халаан. Диистиң алгызындан дуңмазы серт кыннып: Чүү болду дээнзиг, корткан шырайы-биле эжик аксынче көргөн. Ооң соонда залды эргилдир көргүлээн. Чүү-даа көзүлбес, чүү-даа чок деп билген боор оң, катап база-ла солунун улаштыр номчуй берген.

Ол дунмаларының аразынга дыка-ла туруксаар болган. Ынчалза-даа дуңмаларының аразынга чедип кээрге, олары ону эскербес, билбес-даа болганнар. Кезек-кезек болгаш бир чоок кижимни эдертип алыр чоор бе? Ол-даа болза меңээ эки болур болгай деп бодагылаан. Ооң сеткилинге бодундан биче эр дуңмазы, Сашок чоок. Эр кижии боорга ындыг бе азы ооң назыны бодундан шоолуг-ла ылгалбас боорга ындыг бе ол дуңмазы аңаа кедергей эргим кылдыр сагындырган.

...Сүгениң багай үүлгедиглериниң дугайы дыргын кылдыр дыңналы берген соонда, Сашоктуң амыдыралы база амыр эвес болган.

Сашок бир-ле катап таныжы уругну эдертип алгаш, дискотека болур черге чеде берген. Аныяктарның хөйү дээрге кижии бажы кизирт. Шупту-ла өөр-өөр болуп бөлүгөжиң алган хөөрежиң каап, аялганың чаңгыланы бээрин манап турганнар. Бир бөлүк оолдар ону эскерип кааш, чанынга кылаштажып келгеннер. Бир холунда шилде пиво тудуп алган оол Сашоктуң хөрээнче бир холу-биле идипкеш, ооң арнынче көргөш, кыжыраанзыг каттырымзап:

— Бо чмо харяны сен таныыр сен бе? — деп чанында бир эжинден айтырган. Оозу тургаш:

— Чок. Танывас мен — деп харыылаан.

— Танывас болзунза, таныштырып каайн. Бо дээрге, орус чуртунуң шагдааларынга агентилеп ажылдап, тываларны

садып турган Сүгениң дуңмазы-дыр — дээш, Сашоктун таныжы уругже көрнүп келгеш:

— Эки дыңнадың бе? Кандыг кижини, кымны эдерип чоруурунну билип алдың бе, морковка — дээш, уругнун ырыктаажы чүгле көзүлбес юбказынче көрүп тургаш, ооң чавааның аразынче холун суп, суйбай тудупкаш, чүү-даа болбаан чүве дег, уругнун арнынче эрзиг карактары-биле, канчаар эвес дээнзиг тулдур көрүп алгаш турган. Уругнун арны мойнунга чедир кыза бергеш, дегийт-ле Сашокче дузалап көр дээнзиг көрүнгөн. Оозу ыт чок. Сашок сактырга-ла, залда турган кижилер шупту-ла оларже көрүп алгаш турган ышкаш болган. Ол боду чеже-даа узун дурт-сынның болза, арай чиңге болгаш чөңгээлиг оолдарга куду көрдүрүп-даа алгаш, олардан сестип, арны кыза берген ыт чок турган. Оларның аразындан узун дурт-сынның, мөгешыыраа кончуг, хүрежир кижиге турган боор оң, бир кулаа бүрүже берген оол тургаш:

— Сен ышкаш чмолар маңаа танцылавас. Бээр келбес чүве-дир, пацан. Бээр чүге сөөгүң сөөртүп келген сен! Сени бээр кым-даа чалаваан. Сени мында кым-даа манавайн турар. Чиде бер сен! — дээш, чанында эштеринче хая көрүнгөш — Ындыг аа — дээрге, демгилери чаңгыс үн-биле:

— Шын! — деп харыылааннар.

Оларның оозу чөптүг. Оон башка бо таварылга канчаар доостурун Саша даап бодап, ыятканындан, кортканындан дүрген-не эжик аксынче таныжы кыстың холундан чедип алгаш углапкан. Артында чыдып калган оолдарның “Шуде!” дээн үнү дыңналып артып калган.

Ол таварылганың соонда таныжы уругга чеде бергеш, ынаар-мынаар бараалы деп чалаарга, “Чайым чок азы аарыксап тур мен” дээш ойталаар болган. Ооң соонда аңаа чеже-даа катап барган. Демгизи бажыңында чок болур азы ынавас болур апарган.

Сашок эмчи колледжинге өөренип турган. Күзүн өөренип дээш чедип келирге, чаңгыскурсчуларының аңаа хамаарылгазы көңгүс өске болган. Олар аразында бир-ле чүвени чугаалажып, сайгарып турганнар. Оларның чугаазының

аразында: “Ындыг бе? Кончуун аа” дээн сөстөр дыңналып болган. Чугаалажып турган эштериниң аразынга чоокшулап чеде бээрге, олары чугаазын ара соксаткаш, Сашокче чиктии сүргей көрүп кааш, ыыт чок тарай кылаштажы бээр болганнар. Чүве айтырарга азы кандыг-бир хензиг дилег кылырга. “Чок” деп каар азы чамдыктары шуут-ла харыылавайын хая көрүнгөш, кылаштажып чоруй баар. Ынчалдыр-ла Сашоктуң эштери-биле харылзаазы үстүп, чааскаан-зыргай апарган.

Садыг болгаш өске-даа хөй-ниити черинге кире бээрге, улустар Сашокче, дуу ол-дур ол оол дээн ышкаш, холун айтып, бир-ле чүвени чанында кижиге тайылбырлап чугаалаар болган. Чамдык кижилер шуут-ла: “Орустарга тываларны садып турган акылыг Сашок “ дээр болганнар.

Ооң хараазындан кайнаар-даа барыксакас, кудумчуга анаа кылаштап чорааш безин бир-ле чүведен коргуп, бир чер баар дээш автобуска олурупкаш, Шолбанның эш-өөрү чаңгыс автобуска таваржы бээр ирги бе деп сагыжы аарып чоруур.

Эдержир эштери-даа чок. Баар чер-даа чок чааскаан-зыргай апарган хүндүс өөренип кааш, чанып келгөш, бажыңынга бир-ле бодалга алыскан ышкаш ыды чиде берген олурар. Акызын ол даңгаар сактып, бодап, ооң мөчээнинге ол хараадап турган. Ынчалза-даа акызының багай үүлгедии оон амыдыралынга оон-даа артык ууттунмас аар, халалыг болуп артып калган.

Дунмазы Сашоктуң амыдыралының бо бүгү байдалын көрүп, билип-даа турза, ол, сүнезин, кандыг-даа дуза кадып шыдавас болган. Эң-не хилинчектиг болгаш коргунчуг чүве ол. Дунмазының муңгарап, муңчулуп олурарын көрүп, канчаар оожургадыр аайын тыппайн, ооң чанынга кожа олуруп алырга, оозу эскербес-даа, тоовас-даа...

* * *

Алдыы оранга чаа келген кижилерни сарыг өртемчейге кылган ажыл-херээниң аайы-биле Дываажаң азы Эрлик оранынче аңгылаар чүве-дир. Эки амыдырап чораан, нүгүлдүг чүве кылбаан кижилерни Дываажаң оранынче, нүгүлдүг кижилерни Эрлик оранынче чорудар.

Сүгениң сүнезинин Эрлик оранынче чорудупкан. Анаа кээрге, нүгүлүн деңзи караанга көөр чүве дээш, деңзиге салыпкан. Деңзи караан көре бергеннер. Эге дээрезинде ак биле караның деңзизи дең кылдыр көзүлген. Оон бичии болганда кара талазы чоорту аартап-ла эгелээн. Элээн болганда, кара талазы оранчок аартап бада берген. Деңзи караан көөрге, ооң сарыг өртемчейге кылган нүгүлү оранчок хөй болган. Ооң кылган нүгүлү дээш ону ялалаан. Келир назынында катап төрүттүнерде ыт болуп төрүттүнерин чарлаан. Яла ындыг болган. Чүгө дээрге, келир назынында катап база кижиге амытан болуп төрүттүнер аргазы чок болган. Ооң кылган нүгүлү ол хире аар болган.

Кандыг ыт болуп төрүттүнерил? Ызыгууртан байшыдалдыг кижиниң угаанныг эргим ыды болур бе? Азы чер кезип маңнап чоруур чолбун, таагылыг куу ыт болуп төрүттүнер бе?...

ЧҮРЭЭМ-БИЛЕ...

Чүглүг сөстөр,
 чүдек сөстөр.
Анчыг сөстөр,
 алдын сөстөр.
Ылчың сөстөр,
 ыдык сөстөр...
Карак дешпе
 дүмбей сөстөр.
Хаяаланчак
 чырык сөстөр...
Хаарып келир
 донгун сөстөр,
Камгалап каар
 чылыг сөстөр...
Угулза дег
 уран сөстөр,
Уруглар дег
 уян сөстөр...
Көстүг от дег
 хөглүг сөстөр,
Хөлүк ыы дег
 муңгак сөстөр...
Сөстөр, сөстөр...
 оларны мен,
Шүлүктерим
 сииринге
Сүүзүннүг
 болзун дээштиң,
Чүрээм-биле
 шүүрээр-дир мен...
Каң-на хылыш
 селеме дег,
Камгалалым
 чидиг сөстөр.

Өштүг хейден
камгалап каан
Өзүм-тыным болган
сөстөр.

ДӨМЕЙ-ЛЕ СЭЭ ЫНАК-ТЫР МЕН...

Дөгээ, эргим сөстөримниң
Дөгerezин утсуңза-даа,
Дөмөк эрээн сеткилимден
Дөмей-ле сээ ынак-тыр мен.

Ишти-хөңнүм илередин
Ижиктирбейн барзыңза-даа,
Ижим, чолум утказы сээ
Изиг, шынчы ынак-тыр мен.

Ээледиксээн хөрээмейни
Ээнзиредир кагзыңза-даа,
Дөмөк боор дээн күзелимден
Дөмей-ле сээ ынак-тыр мен...

АЙЛАҢ

Аныак сен, эргим Айлаң,
Арның чырык — долу ай-ла.
Көрнүп кээриң — шаңнал чаалаң,
Хөңнүң чаңың — аргада аң.

Саарыгларда алдын байлаң,
“Сарыымайлап” чор мен, Айлаң —
Сарыылымга кайгамчык таң,
Сарын-ырлыг хуулгаазын даң...

Седен ДАНОВ

БЯДЫГТА БЕКТЕТПЕЙН

Сагыжымны Тывам кызы билбейн барза,
Саарыкталып, чеже бодум муңчулар мен.

Үнгөн хүннүн чырыткылыг херелдерин
Үлежиксээн япон кыска барыксаар мен.

Соккан чүрээм ужар куш дег чиик чорза,
Соора барган күзел ужун буруум чүү деп.
Хүн үнер чөөн-чүктүн кызынга чоп
Хүннедин деп кадайымга чарбывас мен.

Эки борам шавылдыры дыңзыг чорза,
Эзер-чүген шыңгырадыр челзип боор мен.
Энерелдиг күзел-соруум дээжизин
Эң чараш херээженге өргүксээн мен.

Ак-көк далай хаязынга эртенги хүн
Алгаксааным ужуру бе, билбес-тир мен.
Япон кыска хуулгаазын арыг сеткил
Ыядыгга сыңышпайн шүлүүм болду.

Октаргайның далай хиндии чуртунда бе,
Оккур угаан депшилгениң күжүнде бе.
Эриктерин эргий ужуп көрүксээним
Элдепейлиг Япония уруу-дур сен.

ӨЗЕННИГДЕ СӨӨСКЕННЕР

Өскөн черим Баян-Колум,
Өршээ дадай, мени дыңна.
Сөөскенниг оймалыктар,
Сөөлгү катап мени кыйгыр.

Кудай-Дээрим мени сурга,
Кударалым эриин ашты.
Илип чораан бодалдарым
Илчирбе дег үзүлбестээн.

Саарыгланган бодалдарым
Сагыжымны хөлзетсе-даа,
Хоргастанып, борастанып
Хостуг эвес чурттап чор мен.

Чуртталгамның өйгөн чудуун
Чүктепкен-не дерим чодуп,
Чадашкан деп бодавайн көр,
Чазын дөмей чеде бээр мен.

Ынчан харын тура-соруум
Ылап шилип чалгынналыр
Өзеннигде сөөскеннер,
Өткүт үнүм черле дыңнаар.
Кара шаттар, кара мээстер
Каттырымзап менче көрнүр.

Өзеннигде сөөскеннер
Өөрүшкүзү менче чайлыр.
Хуу салым мени чайгаар,
Кудай-дээри мени ошкаар.
О, дадай дириг чор мен!
О, мани, матни хом!!

ЧУДАРАЛЫМ

Аарышкылыг сеткилимниң кударанчыын!
А богда кымга барып чарбыыр мен аан.
Ону кым-даа сонуургавас, биликсевес.
Октаргайже шүлүктерим мени сөөртүр.

Лирика сагыжымда азынган-дыр.
Ийе, харын ийи-бирни бораस्ताар мен.
Сагыш-сеткил доганаже шуужуп-ла тур.
Сакпың сугну иже каапкаш эскериптим.

Кээшпени ораай каапкаш, сора кааптым.
Келир үе чуртталга-даа билдинмес-тир.
Шаптараазын эжиктери ажыттынар —
Шаг-үе өскерилген, будулгаазын...

Сеткилимни кымга-ла ажыдар мен?
Цветаева хөөн чазып эдип бээр бе?

Арыг-шынчы бодалдарым шымнып-ла тур
Ахматова өңүн шүүреп далажыр бе?

Харыы чок лирика оруу мунгаш,
Хөрек долган муңгаралым оруу мунгаш.
Чагыг сөстөр кыдыраашка көстүп келир
Чаа Россия чуртталгазы дөмөй келир.

Сагаан-оол МОНГУШ

ЧАСКЫ ӨЙ, ЧАЛЫЫ ШАГ

Чечектерден хевис аргаан
Шеве́ргин час үези-даа,
Четтинчипкен базып чораан
Сесерлиивис уттундурбаан.

Сеткилимни сергедип кээр
Сээң ырың тааланчыы-даа,
Эзим-арга эмзиг чыды,
Эътке-сөөкке сиңе берген.

Часкы өй-даа, чалыы шаг-даа
Сагыш-хөңнүм чашканнаваан,
Ак-ла сеткил бисти кагбаан,
Агаар ышкаш, кады чор-ла.

Хараачыгай оккулаштыр
Кадыр ийге караш дээрге,
Чүгүрүктүң маңы ышкаш,
Чүрээм самнап, девиржий бээр.

Салым-чолду чъктээр дооста,
Сайлык ышкаш чалгынныг бооп,
Черден дээрже согунналып,
Челээшке-даа четкен болза.

* * *

Чайның хүнү дунааргайлап,
Чаъс чаарын оштап туру.

Сагыш-хөңнүм муңгараксап,
Сени сактып ондап чору.

Теректерден мочургалар
Тевектелип дүжүп турлар.
Чаңгыс сен-не талыгырда,
Чаныксааным кедереттиң.

Леонид КАҢ-ООЛ

АШКА УДУР АЛААКТЫРЫГ

Өрээлимге аштаан хырным холурт дээрге,
Өрү көрүп чыдып алгаш арга бодап,
Өөндө тодуг чурттап орар күжүр авам
Өремелиг чаагай чемин чиген дег мен.

Семис ирттиң чаан сорган кижиге болуп,
Сыыртынган чараам-биле мегеленип,
Шыкка эскен, дузу четпес эът-тир дээш,
Шымчым душту омаажымче каап аар мен.

Эъдин чигеш, мүнүн ишпээн “бөрү” дижир,
Элээн үр-ле хайнып каапкан суум эскеш,
Илиг хире үстүг мүн деп бодап алгаш,
Изирниктир аартап каап көрүп ор мен...

“Тодуп алдым”. Акша алыр хүнге чедир
Дөрт-ле борбак хонук арткан, ажырбас боор...

Сандю ТЮЛЮШ

МӨЗҮР ХАЯ КЫРЫНДА

Делгемнерни эргий кезээн
Деңгелзирээн кежээки ай
Дерин чодуп дыштанган дег,
Тейлер кырын суйбап олур...

Мөңгүн ышкаш бодун менээ
Мөөң улуг белек дээнзиг,
Мөзүр хая кырында дөө
Мөндүш кылдыр салып чыдыр...

УГБАМ ШИВИ

Эзим каастаан шиви көргөш,
эрте калган угбам сактып,
Кудугуйну өрү-куду
кудараксап көөр чүмүл.

Чаптып үнгөн будуктарын
чаат-биле чавагалаан,
узун хөнү, ногаан шиви
Угбам-биле таан дөмей.

Ооң адын кым, чүге
ногаан шивээ дөзевилээн.
Саглаң-саглаң базып орда,
салгын безин чассыткан дег.

Күжүр угбам сактырымга,
күзелімде дириг хевээр.
Төрээн черниң шивизинге
дөмейлешкен чалыы хевээр...

САЛЫМ КУСПАА

Черниң сугнун хайыразы
Чечектерниң өңгүр каазын
Уруг сеңээ дөмейлээрге,
Уян чүрээм кыймыш кынныр.

Бодалдарым доюлдурган
Борбак чүрээм соп-ла чорза,
Сай-ла чажың дырап берип,
Салымыңның кускаа болдум.

Черим кызы чүгле сеңээ
Челээш-кожаа холуй өрүп,

Чечен сөстөр дизиин дилеп
Чеже кижиги биживээн дээр.

Дүлгээзинниг карактарың,
Дүргектелген кара чажың
Дүнелерде диирен дег,
Дүш-дүлүм ээлей берди.

Чаш хаак дег ээлгир бодун
Чаптаан сеткил намдатпады.
Доңган баарым эргизиптер
Домнуг чүрээң хайырлап көр.

Раиса ХОВАЛЫГ

ООЖУМ, ЧҮРЭЭМ

Ховар чараш оолду көргөш,
Кокпаш кыннып канчаарым ол?
Чүреккейим өндөш дигеш,
Чүткүп халып канчаары ол?

Арны-бажым база изип,
Аткаар көрүп девидексеп,
Буттарым шуут бастынмастаан
Булчуп кааны ол-ла чоор бе?

Оол база менче көрүп,
Орта чоор бе, канчаары ол?
Эрним, аксым сирлеш кыннып,
Эът-кежим чымыраарын!

Чаңгыс көргөш ынакшыыры
Частырыг бе, кыжырыг бе?
Хөлзеп чорбаан, хөөкүй чүрээм,
Хөрлээлевейн, оожумнап көр.

ЧУРТТАП ХАНМАС СУГ-АКСЫ

Шала күзүн алдын-сарыг чыжыргана
Саарыглыг Хемчик эриин көжөгелээн

Чалыы назын чассыда бээр таан эргим
Сарыым чурту төөгүлүг Сүт-Хөл төвү –
Чаражынга чурттап ханмас Суг-Аксы.
Кылаң арыг аржаан суунга эштип, чунуп,

Кызыл-Тайга хаяазынга даңын уткуур
Кыстың, оолдуң уян чүрээн кыймыңнаткан
Кымны-даа бол уткуп, үдээр Сүт-Хөл төвү –
Кырган, чалыы чурттап ханмас Суг-Аксы.

Хосталганың коңгазын моон эң-не баштай
Кожаярга этсип үнген дидим үннүг
Алдан маадыр эрестерниң ыдык чурту
Ак-көк Сүт-Хөл, мөге биле алдаржаан сен,
Чоргаарынга чурттап ханмас Суг-Аксы.
16-17.06.2003.

ХАДЫП ЧОРУУР АЗА-БӨРГҮ

Аныяанда кончуг чараш оол чордуң.
Аян сынныг, мөге шыырак, бүдүштүг-даа
Көвей кыстар сени дээштиң чүрээ саргып,
Хөлчүң кенен карактардан чаш-даа төккөн...

Ынак эштиг кадайлыг сен, ынчалза-даа
Ынча кыстар долганьрга чүрээң дөспээн...
Ында, мында душтуктарлыг база чордуң,
Ылчың тенек мен-даа база дуурайлаттым.

Элээн чылдар эрткен соонда душтувус ийин.
Улуг дыка өскерилбээн кижиге болдуң.
“Эжин-биле чурттап келгеш, таарышпадым” — деп,
Удур көрүп дыка чиктиг ылчыңнадың.

“Кадайымдан чарлып алгаш, сээң-биле
Кады чурттап көрээли” — деп, ээрештиң,
Эжишкилер нүүрүн үзе кирер бодаан
Эче, сен дег аза-бөргү каяа турар.

Элээди чаш, көк баштыг кырган кандыг кижилерниң чогаалынга хол дээп, эдип-чазап, чырыкче үдеп үндүр-бедим дээр. Мен бо чымыштыг редактор деп ажыл-ижимге 18 чыл дургузунда бараан болуп келдим. Ооң кырынга эртем ажылы кылып эгелээн үемден эгелеп санаар болза, 34 чылдың нүүрү-дүр. чамдыктары кижиге сагыжынга кирбес, шак дүжөр боо дег... Чамдыктарының экизи хөлчөк,

бодуң-на чогаадып органзыг, сеткил таалаар, ында уран бодалдарны улам-на байыдыпкаш, өөрүшкүнү алыр сен.

Дудаа Хунаевна мээң элээди үемден бээр эдержип келген эжим Очурнуң угбазы болур кижиге. Суг-Аксынга өөренип чорувуста, ол хөөкүй, ававыс дег бисти ажаап-тежээр. Бир катап соок кыжын меңээ ук аргып берген, ону таан утпас мен...

Олар алдар-хавыяалыг хоочун башкы. Бора-Тайга школазынга 20 ажыг чыл ажылдааш, сөөлгү чылдарда Кызылга башкылар билии бедидер институтка Александра Кас-Хоевна-биле методиктиг Чөвүлел ажылы кылып, боттары номнарны бижип, чонунга улуг-ла ажылды кылдылар ийин. Чаңгыс шүлүктө безин улусчу поэзиядан аңгыда чеже хире топонимика материалы бар-дыр! Баарым чылдып келир байлак дылывыстың эгээртинемес от-көзү бүдүн хөмүр-даш уургайы-биле дөмей-дир! Болар портретке бийир туткан чурукчу-биле дөмей-дир!

Сеткилдүң кол редактору.

Маннап келгеш, чассып алыр
баары чымчак кырган-авам.
Манчүректің чурумалы
бажымда арткан чаш үем.

Ырлап чорааш, хойлар дозар
ыяңгылыг Хүрлүг-Адыр.

Ымырааны хойгузуп бээр
ынаа дендии кырган-авам.

Инек киргеш тывылбайн баар
изиг оъттуг Оораш-Кужур.
Хөрлүг кылдыр көстүп турар
көшкелерлиг Кара-Даавыс.

Чаваа, кулун тудуп мунар
чарыштырар Дестиг-Хову.
Тооруктааш, пөштен чайлыр
доо чыдар Кара-Өзен.

Балыктарны холдап алыр
балар, даштыг Ак-Адыр.
Бестеп алыр, каттап алыр
Бестээр-Белдир эзимнери.

Ааржы, быштак кадырып аар
авгус айның кааң хүнү.
Авамайлап чассып алыр
ак баштыг кырган-авам...

ХАМ-ДЫТ КҮЗЭЭМ

Аалывыс турум күзээ Хам-Дыт элдеп
аза-кужу дүне када аал дужу тулаада эдер.
Авыяастыг кажар дилги артыы дөңгө чаккыргылаар,
араалчылаан кара суглар амыр чокка ырлажы бээр.
Дүне чемнээр чазый үгү чаштар ышкаш ыглагылаар.
Сырый талдыг аал адаа кыйыг черде
сыгырга куш удаа-дараа эткилей бээр.
Коданда өшкү ында-мында бышкыргылаар,
хойлар хойгаш, чаңгыс черге бөлдүнчү бээр.
Өртегде аът өрү-куду маңагылап, киштей каапкаш,
хаайы эдип, каргырадыр орангылап, тепсенгилээр.
Хоптак-чазый дилги соондан изирнигип, салдынмайн,
коданчы ыт каңзып ээрип, арыгдыва шимеш кынныр.
Кадарчы ачам денин кыпсып тура халааш,
карангы өттүр дилги уунче боо этсип, кускуннаар-даа.

...Коданга улуг дүвүрээзин болган-даа бол,
кончуг семис, тодуг-догаа чаан шарылар
хондур ышкып, кегженип каап, таваар удуур.
Хам-Дыт күзээм өйлеп-өйлеп сактырымга,
Караам уунда дендии-ле бай бурун оран!

* * *

Чара өрээш салгылапкан
сай чажы курлак четкен
чаактарыңның долбаннары
частып орап чечек ышкаш.

Карактарның кыпкан оду
кааң кежээ эриг сылдыс.
Ала чайгаар сорунзалыг
аныяк кыс таан чараш.

Чайык-кудук эрте хонар
чалыы назын дүлгээзини
Суглуун тыртпас аът ышкаш
шуужа бээр оозу кончуг.

НАЗЫН ЧОВАА

Долбанналган кызыл чаактар куурарты оңуп калган.
дозур кара карактары өлерээрти шондурупкан.
Чойган ышкаш хөнү сыны аяландыр күдүйүпкен,
чоон, узун кара чаштын шаараарып, сомазы арткан.

Хайыралдыг чалыы назын бир көөрге, эрте берген,
катап эглип келбезинге бирде-бирде муңгаранчыг.
Канчаарга-даа үе кончуг, аккан хем дег, четтирбейн баар.
хая көрнүп четтиклпээнде, назын човаа боду келир.

САРЫЫМ ЧУРТУ

Чазык кижээ ужуражып хөөрежирге
Чажыртынган сеткил-хөөнүң чештине бээр.
Чазын моорлап Сарыг-Сепке келиримге
Саглагар ак чодураалар уткуп алыр.

Элдеп онза карак өөрүүр эрээн шокар
Эрик черге эргим кыска доңнашканым
Чавыртынмас чалбырааштыг чалыы үем
Сагыедырып чайнаар суурум Сарыг-Севим.

Дөспөс омак чаптанчыг бо ажы-төлүм
Төрүттүнген кавайы сен, Сарыг-Севим.
Чайгаар алгап, кожаң ырым куттулуп кээр
Сарыым чурту чараш сууурум, Сарыг-Севим.

С Е Џ Э Э

Бөмбүрзектин кырын каастаан өңгүр чечээн
Бөле баглааш эргимим сээ тутсуп берейн.
Боттанзын деп күзөп чоруур ынакшылым
Борбак чүрээм согуун улам күштелдирди.

Айлаң-куштуң тааланчыг сыгыдының
Аяны бо мээң-биле бараан болзун.
Амыдырал узун төнмөс оруун дургаар
Аас-кежик, өөрүшкүнү алгап йөрээн.

Изиг уян хайнып кыпкан сорунзалыг
Ийи чүрөк бириккештин согуу дендээн
Ынчангаштын чуртталганың херелденчек
Ынаныштыг чырыткызы болу бердин.

Москва 1977 чыл.

ТӨГЕРИК АЙ ХЕРЕЧИВИС

Болчаг кылган черивиске
Бодувусче удур-дедир
Көржүп алган мага хандыр
Хөөрежип олуржук бис.

Сериин салгын хемден каккан
Чечек каастаан олбук шыкка
Сарыымның сээң иең чаяан
Чараш сының куспактаан мен.

Өскөн төрээн черже мөңгүн
Херел саарган төгери ай
Өгленчир дээн даңгыраавыс
Херечизи болуп артчык.

1984

Андрей КОНГАР

СЫГЫТЧЫ ӨӨРҮМГЕ

Каргыраамны сыгыт-биле, хөөмей-биле
Катай хаара салып берейн дыңнаар сен бе.
Карбап челер, чыраа-саяк күжүр доруум
Карааң чажын сыыладыр мунар сен бе.

Хөөмейимни, сыгыт биле каргыраага
Холуп оргаш, салып берейн,
дыңнаар сен бе.

Хөй-ле кожуун чарыжынга эртип чораан
Хөнү сынныг хоорумну мунар сен бе.

Сыгыдымны, хөөмей биле каргыраага
Сыптай аарак, эптеп оргаш, салып берейн.
Сыылап ужар эзир куш дег, күжүр борам
Сырын удур чайгы эртен мунар сен бе.

ЫРЛААР ИЙИК БИС

Уярай бээр хөөкүй чүрээм оожуктуруп,
Уян үннүг сыгыдыңны сактып кээр мен.
Ундаралдан, саймааралдан бодум кончуп,
Үе-дүпте эрткен оруум сактып кээр мен.

Өвүр черге элээн үр-ле келбейн баар сен,
Өргүн чонуң эжиң-өөрүң чоктай бээр бис.
Өртемчейни дээскиндир чоруп каар сен,
Өлчей кежик — салым-чолду күзеп каар бис.

Кады кожа оруп алгаш хөөрежип,
Караңгы дүн орайтаанын билбес ийик бис.
Хөөмейивис, сыгыдывыс кады ойнап,
Хөрек долган сеткиливис ырлаар ийик бис.

Чежемейниң ырлап-шоорлап чорааштың-даа
Сеткилимден чүге үнмес кижик боор сен.
Сыгыдыңның, хөөмейиңниң күжү ол бе,
Черим-чуртум оглу болгаш ындыг чоор бе.

Аржаана КҮЖҮГЕТ

ШАГААН-АРЫМ

Тыва деп даглыг чуртумда
Тыным тудуш булуңум
Каптагайга төрүттүнгөш,
Караам ашкан Шагаан-Арым.

Улуг-Хемниң эриин каастап,
Чапты берген хоорайым —
Сайзырап-ла өзүп орап
Сайзанап дег, Шагаан-Арым.

Чугаа-сооттуг чонум-биле
Чурттап ханмас кавайым —
Чарашсынып, ойнаксаарым
Чалыы кыс дег, Шагаан-Арым.

СЕН ДЭЭРГЕ — МЕН...

Сен дээрге — мен. Мен дээрге — сен,
Сеткиливис деңзизи бис.
Чүрээвисти сорунзалаан
Чүсүктерниң даңгыраа бис.

Сен дээрге — мен. Мен дээрге — сен,
Сагыжывыс доюлдурган.
“Сарыым” дээш, “Эргимим” дээш,
чалар от дег ынакшыл бис.

Сен дээрге — мен. Мен дээрге — сен,
сугда салдаан ийи куу бис.
Чуртун кагбас аңгырлар бис,
Шупту чоннун караа бис.

Сен дээрге мен. Мен дээрге — сен.
Аас-кежиктиң көвүрүү бис.
Амыдырал чуртталганың
Арыг нүүрү, чечээ-ле бис.

Сергей ОЧУР-ООЛ

* * *

Ынчан бистер азарганчыг аныяк бис
Ынакшылдың ылап шынын билбес чораан
Ынчалза-даа аравыста сүмелешкеш,
“Ынак бис” — дээш, чуртталганы эгелээн бис.

Ылым-чылым чылдар оожум эртип турда,
Ылап шыңгыы чүткүл күзел биске турган.
Артык сеткил биске черле туруп көрбээн,
Аравыста найыралдыг чордувус-даа.

Биеэги дег чуртталга ам бисте шуут чок.
Бистер ону ожаап билбейн эрттирген бис.

Өөрүвүс аразынга кыйбың-сыйбын,
Өөдөжок аажы-чаңың көстүп келген.

Сеткил-чүрээң менде эвес, акшада-дыр,
Сеңээ чүглө “чаа тыва” херек хире.
Менээргенир, сиилең болган кижиге чордуң,
Мени каапкаш, чоруй баар сен, сүрбес боор мен.

Келин кылдыр өзүп орар уруувустуң
Келир өйде чуртталгазын деткивишаан,
Бодун бодаан сени бактап, чектевейин,
Бора-бүдүн борастанып чурттап каар мен.

* * *

Сарыг дыйтың баарыңга
Саат дайнап орган ийик бис.
Сырбык бистиң кырывыска
Сылдырткайнып халып туржук.

Бистер ону аравыста
Билген ышкаш хоюспайн,
Хөөкүйнүң чаражын деп
Хөлчөк өөрүп орган-даа бис.

Оон бээр ам элээн чылдар
Оожум, таваар эрте берди.
Ынчалза-даа бистер олчаан
Ынчалдыр-ла көрүшпээн бис.

Назы харым өйү кээрге
Өске кижээ дужуп алгаш,
Найыр-дойну дүжүргештин
Өскүс эвес чурттап чор мен.

Ындыг-даа бол, сагышта сен
Ынчангы дег кирип чор сен.
Чашкы ынаам сеңээ олчаан
Чажыт болуп арттары ол бе?

КЫМ БУРУУЛУГУЛ

(Кыска чугаа)

Хоорай караңгы дүн. Хат хадывышаан, хар-чаъс холуй уруп эгелээн. Соогу кончуг. Орлан доңганындан диштери шакынайнып, аскаңгырлап кылаштааш, чер албайн чораан. Ында-хаая ырак-чоокта машина-балгаттын даажы дыңналыр дээрден башка, кудумчуда элеш кынныр кижиде чок. Ол “кижилер таварышпас-ла болза” — деп бодап чораан.

“Бо шагда кижиде кижиден коргар, кижиде кижиге дайзын апарган чүве-дир. Шаанда дүннүң караңгысында чааскаан чораан кижиде аза-буктан коргар дээш, дүне кижиге таварышса, эш тыртар чүве болгай” — деп, чугаазының ужурутказы Орланның сагыжына кирип келген.

Дужунда бажыңнарның соңгалары ак-көк кылдыр чырып тургулаан. Ында чурттакчылар удувай, телевизордан дүнеки кинолар көрүп олурарлар. А оон бо дүне бир будун сөөртүп алгаш, доңуп-дожап, кылаштап чадап чоруурунга кым буруулугул

Демин кежээликтей бажыңындан эжи Шолбан-биле үнүп чыдырда, авазы: “Хат хадып, чаъс чаар чадавас, орайтавас сен, оглум” — деп сагындырганын хаайыңа-даа какпаан болгай.

Шолбан автобус доктаар черге келгеш:

— Хоорай кирип, агаарлаар бис бе? — деп айтырган.

— Чээ, эжим ынчангай-ла бис — деп, чөпшээрешкенин безин Орлан билбейн барган.

Олар автобуска олурупкаш, хоорайда дискотека бооп турар кафе-барга барганнар. Дискотекалап, танцылаар-даа дивээн оолдар карманда бар каш акшазын кактап тургаш, кире бергеннер. Үези оолдар, уруглар-биле дүлгээзинниг хөгжүмге алзып, ойнап-хөглээр дээш, үе-шак-даа эрткенин эскербээннер.

Дүн ортузунда оюн-хөг-даа төнгөн, аныяктар аай-дедир тарап чангылап эгелээн. Орлан биле Шолбан таксилеп чанар дээрге, акшазы бар эвес. Ам канчаар байырлашкаш, чанар

дээш ийи тарай чадаг чорупканнар. Орлан бажыцынче дорттай-дорттай, дүргени кончуг басып олурган.

Бир бажың азыындан оол биле уруг уткуштур келген.

— Таакпың бар бе? — деп, оол чөңгээленген

— Чок — дээш, Орлан дезер аргазын бодап, дидим көрүп турган.

— Чоктан башка чугаазы чок... — дээш, ол оол чөңгээлеп, чудуруун арнып чыдырда, Орлан ооң холун чайлады идипкеш, тура дүшпейн, маңнап чорупкан. Олар ынаар-ла хыйланып чыдып калганнар.

Оон Орлан ол-ла кылаштааш, бир кудумчуну кежер деп чыдырда, чиик машина тура дүшкен. Машинадан үш эр үнүп келгеш, чүнү-даа ыыттабайн, ужу-бажынче шашкылап-тепкилеп-ле эгелээннер.

— Чүү болду?! Канчап бардынар?! — деп, ооң алгырган айтырыыңга кандыг-даа харыы чок. Чүгле оларның шашкылап, тепкенинден тыныжы бачыдаар, хөрээ өгдөннээр болган. Орланны бүзээлеп алгаш шаанга дээр шанчып-шанчып, черге кээп дүжерге, тепкилеп-тепкилеп, машиназынче таваар, бир-ле маадырлыг чүве кылып каан дег, сеткили ханганы кончуг барып олурупкаш, арлы бергеннер.

Чүү-даа чок эттедип алган Орлан арай боорда черден ковайып туруп, кылаштаар дээрге, оң талакы буду бастынмас, аарышкылы аттыг болган. “Чыда өлүр чылан эвес”, будун бирде ийи холдап көдүрүп каап, бирде сөөртү-сөөртү чылып олурган. Бакка бак улажыр дээри ышкаш, хадып, чаап келген.

“Чүге-ле эртен школаже өөрениримни бодабайн, диско-текалай бердим? Чүге-ле авамның “орайтавас сен, оғлум деп чагыын тоовайн бардым. Бажыңым ам-даа ырак, канчап чедип алайын? Чүге-ле кижилер анаа чораан улусче чөңгээлеп, эттеп, үптеп, өлүрүп-даа турар чүвөл?... Арын-бажым канчап барган ирги? Будум сыйлы берген ирги бе?” деп, бодунун буруузун билингензиг бодалдар Орланның сеткилсагыжын өйүп эгелээн.

Шынап-ла, ооң дүннүн караңгысында кижилерден корга-корга, берттик буттуг, хатка хадыдып, чаъска чагдырып чоруурунга кым буруулугул?

ИЙИ СЕРГЕ

(Болган таварылга)

Чайның ортан үеи турган. Бир хүн мал хүлээп алыр ээлчег Куулар Деспижек угбай сугга таварышкан. Дүнеки үеде хой саап турда, суму даргазы баштаан улустар-даа келген-не. Олар келгеш: “Күрүнеге эът планынга дужаар хой, өшкүлериңер аңгылаптыңар” — деп мындыг болган. 1940 чылдарның төнчүзүндө ындыг турган. Деспижек угбайның өөнүң ээзи Куулар Тас хой, өшкүлерин аңгылап үзүп-ле турган.

Деспижек угбай көөрге, ийи дөмей, бирээзи үш харлыг, өскези дөрт харлыг, улуг мыйыстарлыг көк сергелерни планга дужаар шээр мал аразынче киирипкен болган.

Деспижек өөнүң ээзинден хараадал-биле айтырган:

— Ойт, бо сергелерниң орнунга дуу ийи кара сергелерни бээр-дир. Ол хайыраан чараш сергелеримни канчаарың ол? — дээн.

— Чоор сен, ам килдеп каапкан, ол-ла-дыр — деп, Тас чугаалаан.

— Че, харын, ындыг ыйнаан че — дээш Деспижек угбай сеткили хомудаксап туруп калган.

— Мал сүрер улуска үзүп каан шээр малды хүлээдип берипкен.

Деспижек угбай сергелерин, ирттерин, хойларын бодап каап, аъш-чем-даа ишпейн, сагыжы саарзыкталып, бирде таапкылап каап, бирде тейже үнгеш, хой, өшкүзүнүң соонче-даа көрүп, муңгараксап тура хүнзээн.

Сүрген хой, өшкүнүң баар оруу берге болгаш узун. Саглы суурнуң ындынче улуг арга-арыглыг тайганы бир кылдыр, аң-меңниг, кат-чимистиг, эртин-байлактыг чараш чурумалдыг Арзайты деп тайгаларны эрттир сүргеш, Час-Адыр деп черде Чиндирлиг дээр аалдар чайлаар делгем ажыктарны кежир эртер. Оон ыңай улут арт Теве-Адарга кээп, ону база ажар.

Ол бүгүнү эртип кээрге, Барлык бажында Каң-Көгөйге баар, оон ыңай Барыын-Хемчик кожуунунун Аянгатылааш, Көжээ-Бажынга ол хөй малды чедирер турган.

Ынчан ол хой, өшкүнүң күрүнө планынга дужаапканының соонда, ийи хире ай эрткенде, Деспижек угбайнын өөнүң ээзи Куулар Тас эштери Кечил-оол Ооржак, Саая Төмүр-оол биле тайгаже аңнап үнгеннер. Олар Улуг Таңдының ындындан Час-Адыр деп черниң бертии талазынга одагланып хонуп алгаш, даң бажында аң хайдынары-биле Куулар Тастың эштери тарай-тарай чорупканнар.

Куулар Тас аъдын солуй өртеп каар дээш бар чыдырда, хенертен арга иштинде өшкү эткен. “Сагыжым бе, чүү болду?” — дээш, туруп алгаш дыңнаарга, база эткен. Дадайым, черниң черинге өшкү эдерге, аза-шулбус боор чүве дээни кай, чүү болду бо? — деп бодааш, дыңнаалааш, өшкү эткен угже көре кааптарга, эжен сүлде, даң хаяазында ийи карартыр көстүр чүвелер дыт чанындан туруп келирге, бажының куйгазы адыш дээн. Шимчеп чоокшулаза-чоокшулаза, ийи кара чүвелер ылап-ла өшкүлөр болган. Тастың сеткили өөрүй берген.

Карак-ла бо, келзе-ле чайын-на эът планынга дужаапкан ийи сергезин танып кааш, өөрээнинден, кээргээнинден Тастың кактарының чажы төктүп келген. Сергелер ээзин танып кааш, чоокшулап, эдип каап турганнар. Сергелер ээзинге өгенип, үскүлөп шаг болганнар. Тас сергелери-биле аъдының чанынга келген. Хөөкүй сергелер та Аянгатыга, та Барлыкка чыдып калган чүве, билдинмес. Оларның турган чери кончуг сырый арга-арыглыг, каттыг, тооруктуг оран.

“Харын-даа хөөкүйлөр өске аңчыларга, аш бөрүлөргө таварышпааны аас-кежик болган” — деп, Куулар Тас боданып турган.

“Барып-барып ээзинге таваржы бээр буянның, аас-кежиктиг малдар-дыр, аалда улузум, кадайым, оолдарым амыраар боор, дүрген-не сергелеримни эдертип алгаш чанайн” — деп шииттир-биле Куулар Тас аалынче углапкан.

Сергелер хүннүн чыгыы хой кадарар ээзинден, ооң мунуп чораан Доралазындан ыравайн чанынга оъттап, удуп дыштанып чорааннар.

Ийи-үш хонганда, олар аалынга келгеннер. Деспижек угбай оолдарынга кежээки чем хайындырып орган.

Канчангаш-ла дыңнаарга, даштын оолдары эжикти бакылапкаш:

— Ачавыс чедип келди, авай, ийи көк сергелер база эккелди — дээн.

“Бо кандаай чоор” — дээш, Деспижек үнүп келген. Шынап-ла, өөнүң ээзи Тас дуу кел чыткан, ооң-биле кады күрүнеге садыпкан көк сергелери дешкилешпишаан, маңна-жып олурганнар.

Өөрээнинден ооң карактарының чажы төктү берген.

— Сергелеривиске тайгага таваржы бердим — дээш, Тас-оол хүлүмзүрүп турган.

— Элдеп чүве-дир але, хөөкүйлерни, ол кончуг ырак орукка озал-ондакка-даа таварышпаан магалыын! — дээш, Деспижек угбай сергелерни суйбап эргелеткен.

Оон ооң сергелери өдек, кажааны долгандыр маңнаш-каш, өг эжиинде божада барганнар. Ол кежээ Тас биле Деспижектің уруг-дарыы шупту сергелериниң чанып келгенинге өөрүп турганнар.

Олар сөөлүндө сергелериниң сураан дыңнаарга, Тас-Адыр аксында аалга турган болганнар. Ол дугайын Деспижек угбайның дунмазы тракторист Кара-оол дыңнаан. Ол аалдың ээлери Кара-оолга мынча дээннер:

— Кулактарында чарык имнерлиг сергелер беш-алды-даа хона бердилер.

Кара-оол оларны таптап көргөш:

— Оой, эжен, Саглыда угбам сугнуң ими-биле дөмейин але? — деп элдепсинген.

— Сергелер удуп чыдырда көөрге, Саглыже көрнүп алып, ам артында ийилээн чарылбас-тыр — деп, аалдың ээзи кайгап чугаалаан.

Оон бээр Куулар Деспижек угбай өшкү малдың угааннын кайгап ханмаан. “Малды-даа, өске-даа дириг амытаннарны бүгү кижилер үнелеп камнаар болза, эки-ле чүве-дир ийин” деп бодап сагыжынга таңмаланып калган.

Ол угбайның өске-даа малдары, аъттары-даа, инектери-даа улуска бээрге, бо-ла чанып кээр, элдептиг болган.

— Ол үениң-даа экизин, өске кижилер сергелерин өлүрүп чивээн-даа, садып сайгарбаан-даа. Бо үеде ынчаар кылаш-тажып чеде берген болза, оларны дораан-на дойлаптар азы акшалай шаап алыр-дыр ийин.

Амгы үеде Деспижек угбай ону сактып чугаалап орган дээр чораан.

СҮТ-ХӨЛҮМ

Сүт-Хөл, Сүт-Хөл, ие черим,
Сүүзүннүг тайгаларың
Азарганчыг бичиимден-не
Ааттыңган кавайым сен.

Элик, хүлбүс шөлээн оъттаар
Эзимнериң сактып кээр мен.
Аргаларың чуксуг чыды
Ала чайгаар хаара тудар.

Хөлүмнүң сээң чалгыгларың
Көрүп кайгап туруксаам кээр.
Талыгырда далайларга
Таан дөмей чалгыыр-дыр сен.

Эриктериң элезинниг,
Эзим аргаң элдеп байлак.
Эргим хөлүм эртинези
Элбек болзун, көвей болзун!

Айлыг, бестиг ажыктарың,
Алаңгыыштыг эзимнериң
Караамга бо көстүп келир,
Катап-катап эргиксээм кээр.

Шаандагы ойнап өскөн
Сайзанактаар оймактарым

Сагыжымда чуруттунуп,
Саймаарадып келгилээр-дир.

Чылгычылар турлаа болган
Чылыг оъттуг Сүт-ле хөлүм.
Малчын аалдар сеңээ чайлаар,
Мактап ханмас Сүт-ле хөлүм, ораным сен.

Галина ХОМУШКУ

ӨЛҮМ АСПАА

Амыдырал хая көрнүп,
Аас-кежик мени ойду.
Эрээ-хинчээн чеже көөрүл,
Эът чүрээм эзилги дег...

Авам хөөкүй чорта бээрге,
Аал безин ээнзиргей.
Удаваанда часкаан арткан
Угбам база ооң соонче...

Караам чажы шуут төнүп,
Кара баарым ыжып, ажаан.
Ишти-хөңнүм кударалдан
Ийлей берген чоруп чор мен.

Өлүм аспаа чүгө мени
Өөнделетпейн тегерип тур.
Кымга багай чүнү кылдым,
Кымны каяа хомудаттым?

Арткан, калган дөргүл-төрөл
Аразында сүмележип,
Хам-даа хооп, лама чалап
Кандыг чүве кылбаан дээрил?!

Эътте-сөөкте чүве артпаан,
Элегер-ле куруг мөчү.
Када берген хожутку бооп,
Калгыш чоруур болу бердим.

Дүне, хүндүс сагыжымдан
Дүжүмден-даа ыравас-тыр
Чүнү канчаайн, чүнү кылыйн
Сүмөңерни дилеп ор мен.

Чеже ыглаар, сагышсыраар,
Сээдеңнээр чыгыы чор мен!
Хоозураан бодалдардан
Хостап салыр кижиге болза!

Чежеге дээр хинчектенип,
Чектенир сен, сокса дигеш,
Тодуг-догаа, каас-чараш
Тожу чону мени сургаан:

Кажыыдалын уттувуткаш,
Карааң чажын кургадып ал.
Амыдырал ам-даа төнмээн,
Ажы-төлүң бода! — дидир.

Дүнелерде карак шиммейн
Дүннү өттүр сыртыым хөлдеп,
Согуу читкен чүрээм-биле
Соодалдажып чыдар-дыр мен.

О, Тожу, бай оран,
Онза бөдүүн аңчы чонум,
Оглу-кызым кежиге кылдыр
Оода мени карактаңар!..

Сайзана

УДАЗЫН-БИЛЕ ОЮННАР

Бо шинчилелдин төөгүзү болгаш келир үези

Бистин тыва улустун бурун чанчылында кыс уруг ине-чүскүк тудар, оол уруг баг-манчак тудар. Кымчы баан өрүүрү — нарын эртем.

Сөстүң-дылдың ыравазы

Сөдүрге деп багда чоор бе.

Улустун бо ырының 2 одуруунда эр кижинин үүлө-херээн элдээрткен. Элээди оолга эге баштай баг доңнадып өөрөдир, дараазында кымчы баа өрүдөр. Кижини бичиизинде ону утпас дээш, хаак шылбазындан кымчы баа өрүп, мергежилге кылып чоруур боор чүве.

Хоочун физика башкызы Бавуужап Чадамбаевич Ондар чогаал бижиринден аңгыда, 1970 чылдан бээр шаанда бистин өгбелеривистин амыдыралыга нептерээн турбуже, этнографтарның шоолуг эскербейн, шинчилевейн турары муңгаш удазынга бурунгу оюннарның янзы-бүрү хевирлерин чыып бижип, ону өөреникчилер ортузунга суртаалдап чоруур.

1988 чылдың октябрь 10-да тыва теледамчыдылганың “Сонуургактарга” деп көргүзүүнгө “чадыр-өг”, “теспе”, “төрөпчи”, “эзер”, “кижен”, “аяк-хавы” дээн чижектиг оюн-

нарны бодунуң салааларыңга муңгаш удазынны кедирип, көргүзүп оргаш, делгеренгей тайылбыр кылган.

1992 чылдың апрель 13-15 хүннеринде эртемден башкы Я.А. Коменскийниң төрүттүнгенинден бээр 400 чыл оюнга болгаш Кызылдың башкы институтунуң 40 чыл оюнга тураскааткан республика чергелиг эртем-методиктиг конференцияга Бавуужап Чадамбаевич ол дыңнадыын кылгаш, өөрөдилге яамызының хүндүлел бижии-биле, 2000 чылдың март 28-29 хүннеринде башкылар билии сайзырадыр институтуң организаастааны “Тыва республиканың өөрөдилге системазында теоретиктиг болгаш шенелде шинчилелдер” деп конференцияга келген 410 башкыларның кылган 208 илеткелдериниң аразында авторнуң “Муңгаш удазынга оюннары” болгаш “Улусчу календарь дугайында бодал” деп ооң илеткели хөй-хөй башкыларның база эртемденнерниң сонуургалын хаара туткан.

1997 чылда № 1 (25) “Башкы” журналга ооң “Уран кылыглар” деп ат-биле чуруктарлыг шүлүү парлаттынган. Хоочун башкы ооң уламындан бо темага Сүт-Хөл кожууннун Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга Суг-Аксы школаларыңга практиктиг кичээлдерни эрттиргилээн. Бо оюннар амгы үеде Суг-Аксы школазында улусчу чаңчылдар бөлгүмүнүң программазында кол черни ээлеп турар.

Удазын-биле салаага оюннар аар ажыл сөөлүнде кижиниң кичээнгейин бир чүвөгө хаара тудуп, нерви алаактырып, дыш алырыңга дыка ажыктыг. Элээди чаш ажы-төлү-биле эп-чөптүң харылзаазын быжыктырып, бичии кижилерниң аваангыр-сагынгыр чоруун кижизидеринге ажыктыын психотерапевт эмчилер сүмөлөп турар.

Математика башкылары бо оюннарның хемчээл, туруш аайы-биле хөлүн эртир туугай билиглерни элээн тодаргай хевирлерже кириеринге дузалыын эскергеннер. Ынчангаш 1978 чылда япон математик Хироши Ногучи англи миссионер Филип Нобел-биле муңгаш удазынга оюннарның Делегей чергелиг хүрээленин тургусканнар. Ол Эвилелдин кол сорулгазы — бүгү делегей чоннарында бар бо оюннарның бүгү хевирлерин эмгелеп-четчелеп база ону кижини төрөлгөтенниң угаан-бодал байлаа кылдыр негтередирин саналдап

турар. Бавуужап Чадамбаевичиниң бо ажылы алызы барып Японияда ол Төпке чедер, аңаа даңзыладыр, оон үнелелди алыр ужурлуг.

“Улуг-Хем” сеткицлдің кол редактору Ч. Куулар.

Бавуужап ОНДАР

Эге сөс

Тыва улустуң национал оюннары дыка солун болгаш хөй хевирлиг. Салгалдан өске салгалче дамчып, шаандакы үелерден эгелээш, амгы хүннерге чедип келген улустуң оюннарының аразында бир онзагай черни муңгаш удазынга янзы-бүрү оюннарның хевирлери ээлеп турар. Ооң дугайында бижээн ажылдар тыва этнография эртеминде барык чок. Иргит Самбуунуң “Тыва улустуң оюннары”¹ деп номунда бо тема чүгле бир чартык арында каксы бижиттинген.

Бо оюн, үжүк-бижик чок үелерде тыштып эгелээш, чоннуң чогаадкчы, тывынгыр, сагынгыр уран-мергежилин сайзырадырынга база аваангыр сорукутун дадыктыларынга аажок улуг ужур-дузазы-биле кылып көргүзер янзы-бүрү оюннарга үндезилеп, сава, эт-херексел аймаан, чамдык эдилелдерни амыдыралга ажыглап чораан.

Бо оюннардан үнген хээлер шаанда Тывага канчаар-даа аажок нептереңгей турган дээрзин улуг назылыг кижилер бадыткап чугаалап турар. Ону колдуунда аныяктар болгаш элээди уруглар ойнаар, ындyg-даа болза, оларның аразында улуг кижилерни база көрүп болур турган. Олар чүгле оюнга киржир эвес, харын-даа ону ойнаарының аргаларынга кандыг дүрзү-хевирни канчаар кылырынга аныяк-өскенни өөредип, арга-дуржулгазын оларга дамчыдып чораан. Оюнга мергежээн шеверлер муңгаш удазынга дүрзү-хевирлерни болгаш хээлерни салааларынга дыка дүрген

¹ И.У. Самбуу “Тувинские народные игры” Кызыл, 1978 г.

кылыр, оларнын эн нарыннарын чүгле холдарынын салаалары-биле эвес, харын буттарынын салааларынын болгаш диштеринин дузазы-биле кылыр турган.

Ук оюнну ойнаарда кулаш хире азы 120-130 см хире удазын-нын уштарын кошкулап алыр. Ону муңгаш удазын дээр. Оон хемчээли ойнакчынын назы-харынга болгаш кулажынга дең болур. Шаанда хендир удазын чегей турган үелерде улус янзы-бүрү өске чүүлдерни ажыглап турган.

Чижээлээрге, соңгу чүктүн улустары, ылаңгыя эскимостар ону иви сииринден ийикпе, азы далай моортайынын кежинден кылыр чораан. Тывалар аът, сарлык кудуруунун хылындан, ээрип каан чүнден, кадып каан сиирден, эттеп каан алгы-кешти чингеледир дилип алыр турган.

Делегейнин бүгү диптеринин улустары чер-чуртунун аайы-биле бо оюнну боттарыны-биле адап ойнап турар. Чижээ: “Четкини” Англияда “Кошкина кровать”, Гавай ортулуктарында “Сетка”, Целебесте “Лесенка-лесенка” — деп адап турар. Оон ыңай Чаа Зеландиянын Каралин, Маршал ортулуктарынын, Австралиянын индейлеринин муңгаш хендир-биле янзы-бүрү дүрзүлөр болгаш хээлер кылырынын утказынын нарыны база мергежили дыка бедик деңнелге турган. Оларнын муңгаш хендирге хевирлеринин чамдык кол кезии кандыг-бир амытанга азы чүвеге дөзелештирип кылдынган болгаш адаттынган бооп турар: кызаннаашкын кызаш дээш эртери, чоорту ажып бир чыдар хүн (хүн туттуруушкуну), ыяшче халбактанып үнүп чыдар амытан, ажыттынып, хатдынып турар аас, ол ышкаш баш сөөгүн алыр дээн маргышкан аңчылар, маңнап орар аът, союп чоруур чылан, бурунгаар ужукап согун, будукта союп чоруур курт, ийи холдап тудуп аар дээрге, чиде бээр ымыраа дээш оон-даа өске. Ылаңгыя чамдык шимчээшकिनин нарын кылдыныглары, оларны канчаар дес-дараалап көргүзери ам-даа тодаргайлаттынмаан.

Бурунгу тывалар мындыг янзылыг аргыглар-биле “хараача” хевирин болгаш оон-даа өске өгге хамааржыр эт-херекселдернин дүрзүлерин аргып кылып чораан.

Оюннун кол сорулгазы — муңгаш хендирге шын симметриялыг янзы-бүрү хевирлерни кылып көргүзери. Кандыг-даа нарын хевир-дүрзүлөр шын кылдынганда хендир ораажып шивейликпес болур. Ону ойнап эгелээрде муңгаш хендирни колдуунда ийи холдун улуг эргектери-биле биче салааларынга кедирип алыр. Оон башка салааларнын ийикпе азы өске-даа салааларнын дузазы-биле хендирин оон-моон илип ап тургаш, янзы-бүрү хевирлерни кылып көргүзөр.

² Мартин Гарднер “Материматические досуги”, М., 1972.

Бир хевирден өске хевирлерни дараалаштыр база көргүзүп болур. Чижээлээрге: баштай “хана караа”, оон “чулар”, ооң соонда “хана”, “хөй-карак”, “сырый-карак” азы “дужамык”, азы “кымчы-баа” дээн ышкаш. Мында мурнуку хевирлер чедир кылдынганындан өскелери дес-дараалай каттап-таттынар. Чамдык таварылгаларда бирги ойнакчының ийи холунуң салааларындан бүрүнү-биле уштунуп, ийиги ойнакчының ийи холунуң салааларынче бүрүнү-биле шилчип, солчуп тургаш, ийи ойнакчының кайызының-даа салааларына аралаштыр кылдынып көргүстүнер: ийиги ойнакчы “сыртык арны”, бирги ойнакчы “деспи”, ооң соонда “чаткыыш”, “кавай”, “долгааш” деп хевирлерни айтып болур. Өг хараачазын база ындыг янзы-биле кылып болур. “Шоражалаары”, “чөремелээри” азы “хөнелээри”, “шидилээри” дээр уран шидилгелер аргаларының ачы-дузазы-биле мал-маганның моюннарындан хөнөлей (шоражалай) аарак кожуп баглааш, сугну кежир четкеш, башкылыының мойнундан мунгаштын бир ужун адыргаш, шөө тырттыптарга “кожуп баг” доп-дораан-на орааштынмайн сывырлы бээр. Мунгаш удазынга оюннарның уран аргазын чүгле мал-маган баглаарындан аңгыда, сугну “салдап” кежер кылдыр чудуктарны “сал” кылдыр даап кожарына чингежек доорбаш ыяштарны “чаткыыш” баглаарына база ажыглап чораан. Оон ыңай кырынга “чаткыыш” чада салгаш, муңгаш удазынның “хана-карактарын”, “четкилерин”, “азар көвүрүглер”, “азар оруннар” кылдыр ажыглап турган. Ол дугайында тыва улустуң маадырлыг тоолдарында эрес маадыр оо-хоран калчаа далайны “хыл көвүрүг” кылып алгаш кежип турарын маңаа айтыры артык эвес.

Чон бүрүзүнде ойнаарының ниити, дөзөш чүүлдери бар-даа болза, олар колдуунда ылгалдыг, тускайлаң бот-бүдүштүг болгаш төөгүнүң аңгы-аңгы үелеринде чоннуң ажыл-амыдыралы-биле сырый холбаалыг болуп турар. “Интернационалдыг культураның национал шынары чок— деп В.И. Ленин кончуг шын чугаалаан деп болбас”, чижээ: “бөдей-өг”, “чадыр-өг”, “тожу-чадыр-өө”, “кош-чадыр-өг”, “бара-чадыр-өг” ол ышкаш “эргин”, “хана”, “хараача”, “багана” дээн ышкаш амгы үениң кидис өөнүң кезектериниң аттары-биле чүүлдеш болуп турары, Төп Азияның көшкүн амыдыралдыг чораан улустарының (“өг”) оран-савазының төөгүзү-биле дорт хамаарылгазының бадыткалы болур. Тывалар, моолдар шаандан тура пөс аргаандан азы кадып каан хендирниң чоон, чингезиниң хемчээлинге хамаарыштыр “бөрт-дашказын”, “дош-ка-өөктү” баглап, бөртке, тонга илип чоруурун ам-даа көрүп болур.

Автор бо оюннарны хөй чылдар иштинде ойнап өөренип, чыып, хайгаарап келген. “Чадыр-өгнү” кылгаш, шывыг-биле шып, “аяк-хавынга”, аякты хаптай суккаш, курунга астып, “аяк-хавы”,

“чадыр-өглерден” парашют хевирин кылгаш, ооң ужунга чүък баглааш өрү октап, “дужалыкты” кылгаш, холак баглааш, мал дужап-даа көргөн.

База ол ышкаш муңгаш удазынга оюннар дээрге чергелешкек, кежилишкен дорттар болбушаан, янзы-бүрү үш-булуңчуктар, пирамидалар ниитизи-биле тускай периметрлиг геометриялыг хевирлер болуп турар.

Тыва улустуң муңгаш удазынга оюннарын тус-тус аайы-биле дараазында бөлүктерге чарып болур.

1) чурттаар оран-сава аймаанга: бөдей-өг, чадыр-өг, тожу-чадыр-өө, кош-чадыр-өг, аяк-хавы, чадыр-өг;

2) кидис өг кезектеринге: хана-караа, хана, эргин, хараача;

3) четкилеринге: дөрт-карак четки;

4) аът херекселдеринге: эзер, тепсе, төрөпчи, дужалык, кижен, чулар, кымчы-баа;

5) уран-шидилгелерге: шоражалаары, черемелээри;

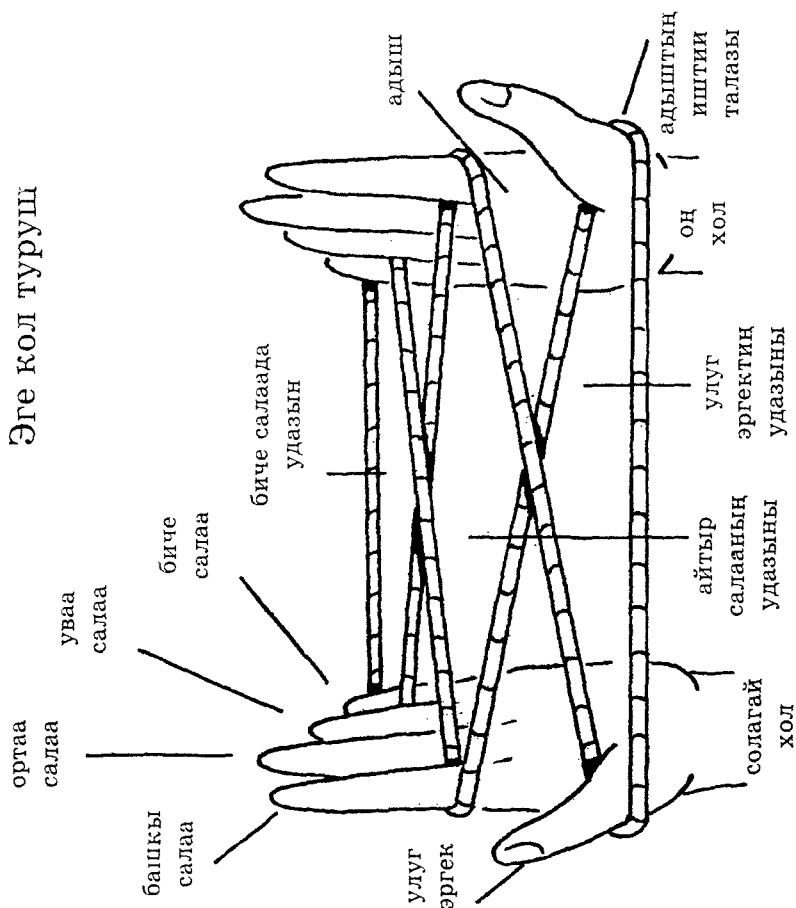
6) амытаннар аймаанга: ховаган дээш оон-даа өске.

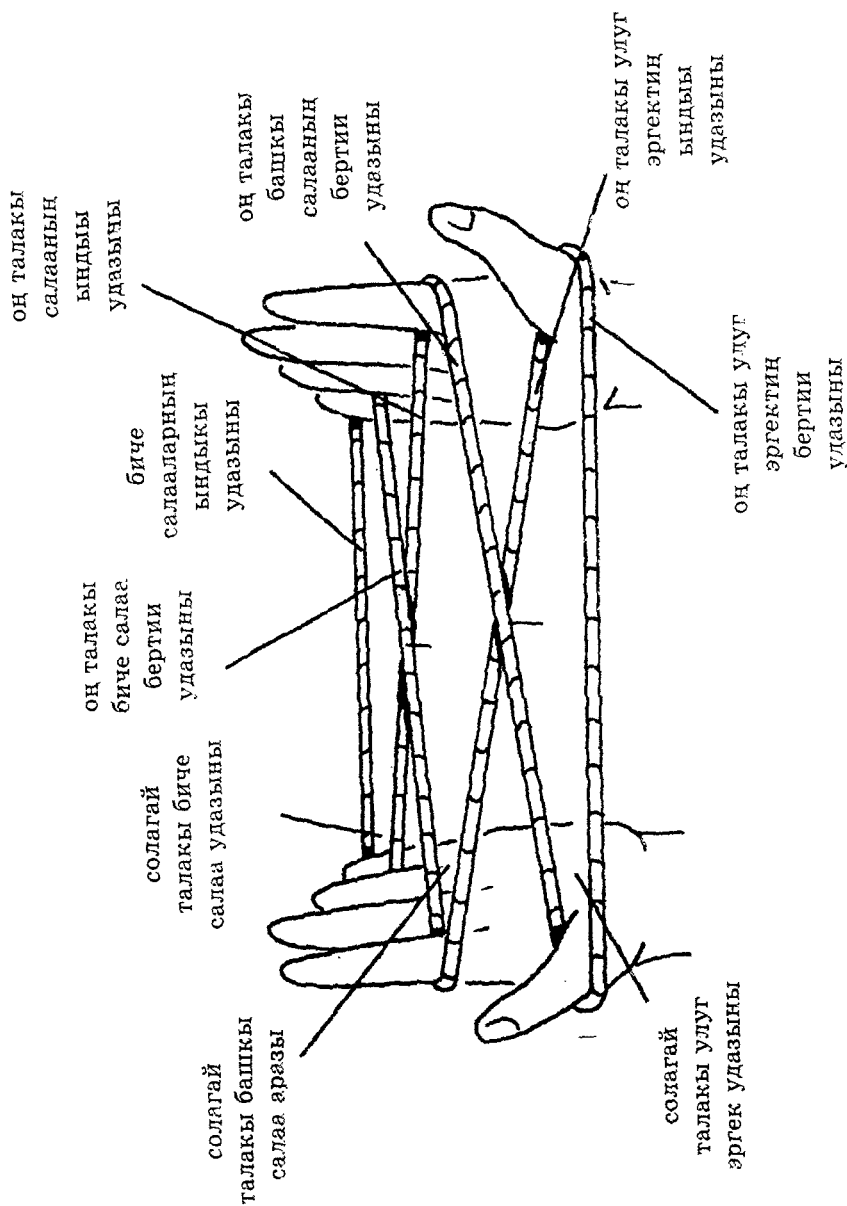
ОЮННУҢ АРГАЛАРЫ

Оюнну ойнап чаңчыгарда канчаар кылырының аргаларын ыак билген турар ужурлуг. Ийи холунуң адыжын ойнакчы бодунуң арнынче угландыр тудуп алыр. Солагай талакызы — чайгаар-ла **солагай хол**, оң талакызы — **оң хол**. Адыштың **арты талазы** силерге көзүлбес турар. Ийи холдуң салааларының ады мындыг: **улуг эргек, башкы, ортаа, уваа, биче салаа**. Салааларда кедирилген муңгаш удазын дугайында чугаалаарга мындыг. Салаалар бүрүзүнде кедирилген хендирниң ады **удазыннар** болу бээр. Биче салаалар аразында хендирлер ала чайгаар-ла **биче салаалар удазыны** болу бээр. Бир эвес хендир башкы салааларда кедирилген таварылгада, **башкы** салаалар удазыннары апаар. Муңгаш удазынның солагай болгаш оң талакы кезээ ыяап-ла ийи холдуң салааларынга кедирилген турар. Ынчан **солагай биче салаа удазыннары** болгаш **оң биче салаа удазыннары** деп чугаалаар. Ийи холдуң салааларының аразында хере тырттынган ол хендирлер, ийи кезек кылдыр аңгыланыр (күүседикчи, силерге хамаарыштыр) — **бертин болгаш ынды**.

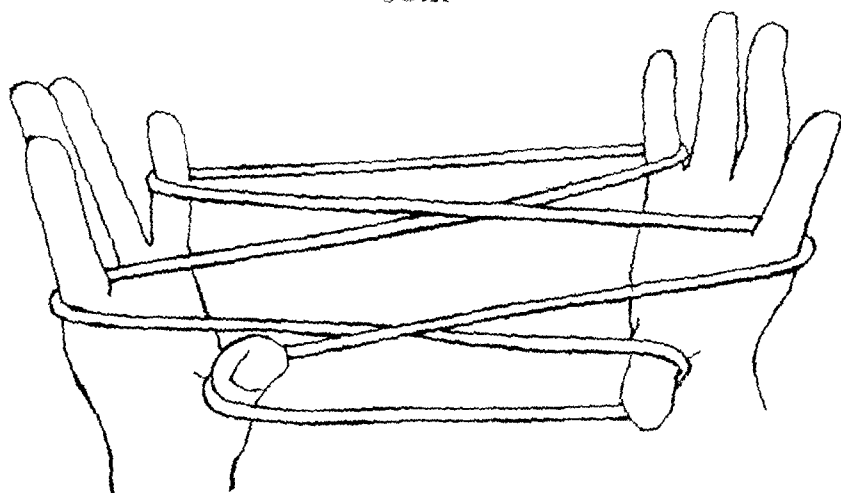
Ындыг аттар кирген соонда, чижээлээрге, **солагай биче салааның бертии удазыннары** болгаш **оң биче салааның бертии удазыннары** деп чугаалаар.

Бир эвес салаалар аразынга хары угда элээн каш хендирлер хере тырттылгаш, ынчан хендир оларның тургузукчузу чамдык черлерге бот-боттары кежилчи бергилээр. Ындыг черлерин **кежилишкен белдири** деп адаар. Ынчангаш бо оюннуң ындыг янзылыг кылдыныгларлыг аргалырын **эге кол туружу** деп адаар.

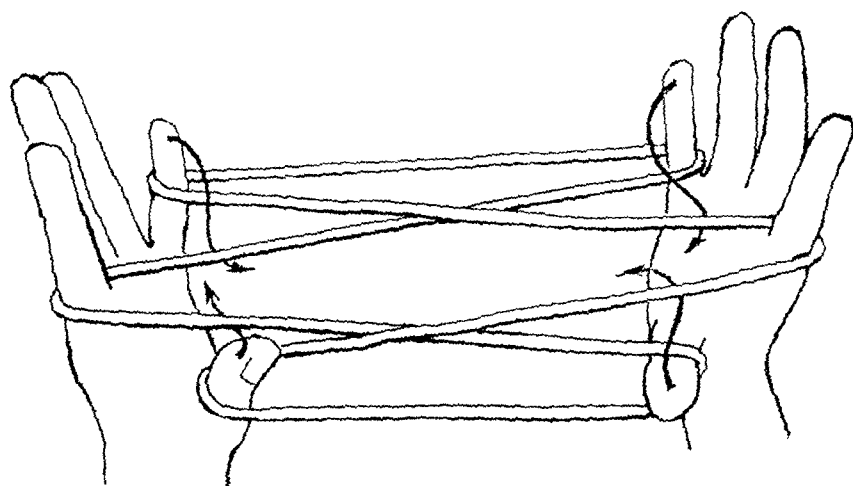

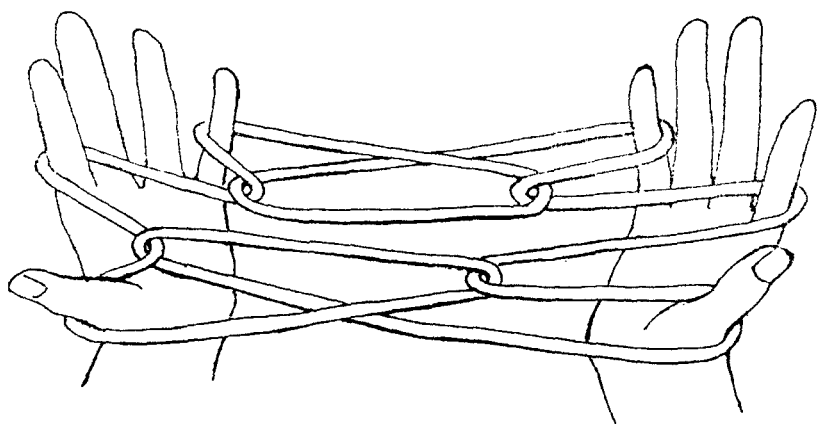
ЭЗЕР

эгс код туруш

эзэрний эгсиз

Эзер

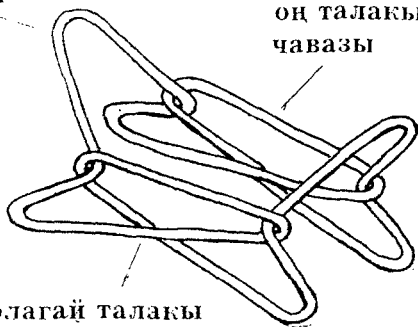
Ийн холуңарның удазынның улуг эргектери-биле башкы салааларда бертин удазынны тус-тузунда илип алгаш, улуг-эргектерде адакы нити удазынны улуг-эргектерден хостаптарыңарга эзерниц бертин чавазы үнүп келир. Ындыг янзылыг ийн холуңарның удазынның бичин салаалары-биле башкы салааларда ынды удазынны тус-тузунда илип алгаш, биче салааларда адакы нити удазынны биче саалардан хостаптарыңарга, эзерниц ынды чавазы үнүп келир. Ооң түннелинде эзерниц хевири үнүп келир.

мурнуу
бажы

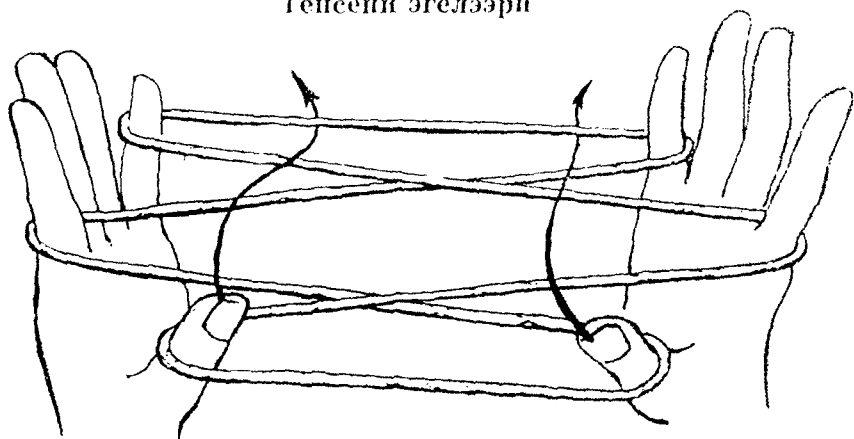
оң талакы
чавазы

соңгу
бажы

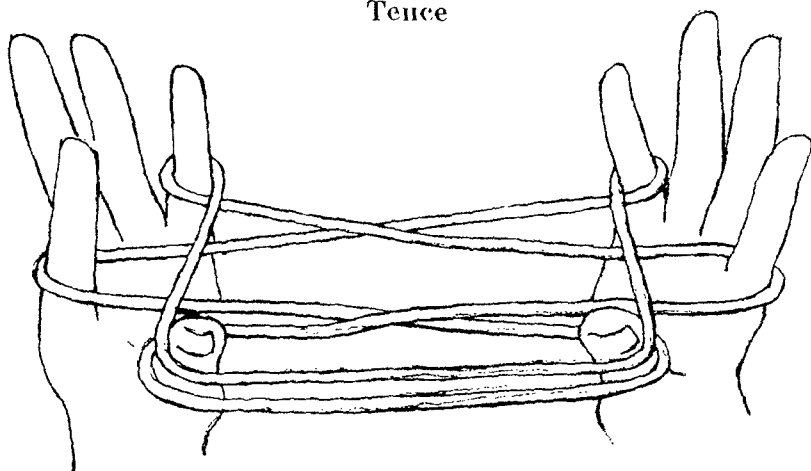
солагай талакы
чавазы

Төсөөн эгелээри

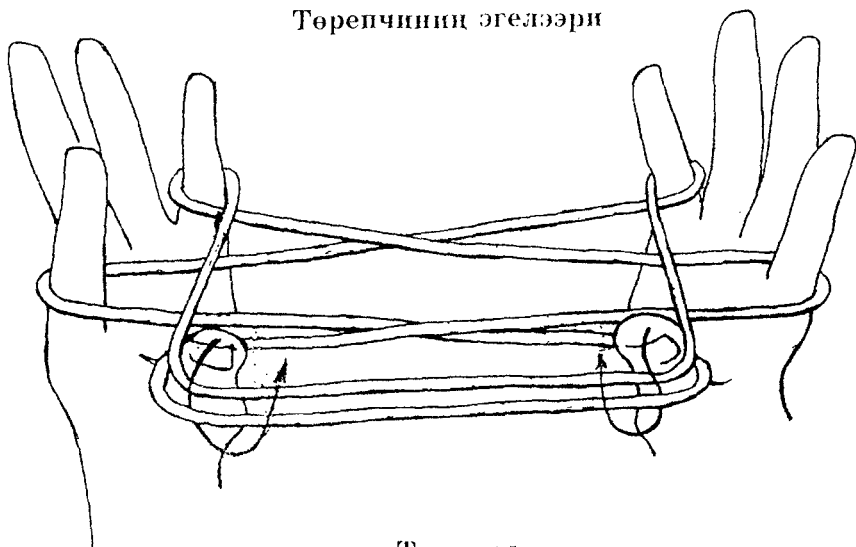

Төсө

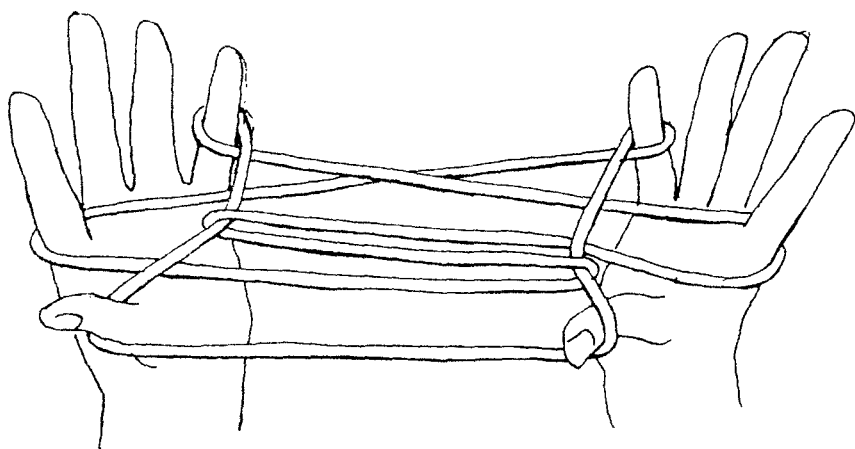

Ийн холуңарның биче салааларында ындыкы удазынын, удазынныг улуг-эргектериңер-биле илип алырыңарга, эзер төсөзү азы төсө-хээ үнүп келир.

Төрөпчинийн эгелээри

Төрөпчи

Төгсөдөн төрөпчинийн үнэри

Төгсөнийн улуг-эргектерде кедирилген бертин ийи удазынының адакы удазынын улуг-эргектериңерден хостаатарыңарга төрөпчи азы төрөпчи-хээ болу бээр.

Оюунуң көргүзүңдерин Оюн-оол САТ чураан.

БИЛБЕСКЕ ЫЯНЧЫГ

—Шыдыраалап ойнаал, акый.
Шыырак көштен айтып бер — деп,
Лалга келген даайындан
Алды харлыг оолак дилээн.
(Шынында ол демги даайы
шыдыраалап билбес турган.)
Арны кызып, човаанындан,
Алаактырып мынча диген:
—Амдыызында чайым чогул,
Ам-бир келгеш, ойнаай бис аан.

УРУУМ ОГЛУ

Аш-даңның бажында-ла
Аыш-чемни кыла кааптар
Хеймер уруум оглу Коля
Кежээ диртип мактадып чор.

Авазының кылган чемин
Амданнанып ижип ора:
—Кырган-авай, кырган-ачай,
Кылган чемим чооглаңар! — дээр.

Ары сары хүннү бадыр
Бижиттинер, чуруттунар,
Айбылаарга чажам дивес,
Бистиң Коля чөпшүл кижиги.

Аксы кеппес, чугааланып,
Айтырыглар салып хүнзээр
Уруум оглу чассыг Колям
Угаанныг-ла болур боор оң.

ЭНИК

Хаттыг, чаъстыг бүргег кежээ оглум-биле
Дачадан могап-шылаан чанып ор мен.
Автовокзал чоогунда бедик херим
Азыы черде ала эник сыннып чыдыр.
Часкы хаттың соогунга шыдашпайн,
Чаглак дилеп, демги эник ээреңейнип,
Чаны-биле эрткен бистен дуза эреп,
Чаңгыс черде дээскинип, сыйылап тур.
Чедип чораан бичии оглум ала ытты
Ческинмейн-даа туткан, суйбаан, чассыткан тур.
—Черлик ытты канчап билир, аарыг боорун,
Черже катап салып каг — деп чугааладым.
—Хөөкүйнү көр даан, ачай, дыка доңган —
Хөйлөңи чок, чүвүрү чок, тону-даа чок.
Ону маңаа чааскаандырзын кааптар болза,
Ол-ла черге доңуп калыр, ап аал, ачай.
Эник, сугда суккан ыяш дег, сириңейнип,
“Ээм болуп өршээңер!” дээн ышкаш болду.
Оглум ону тудуп алгаш,куспактапты
Ол-ла дораан бажыңдыва халчыптывыс.

ХААК АЪТТЫГ ООЛ

Алдын хүннүң херели дег,
Аяс чырык хүлүмзүрүг
Арның шыпкан дөңгүр оолчук:
— Акый, экии — дигеш эрти.

Чаптанчыг оол халып чоруй,
Чаным орта тура дүшкеш,
Чарлып калган чыткан хаакты
Чавыдактааш, аъттаныпты.

Кудумчуну куду алзы
Кургаг хаакты кымчыланым,
Курзук дижин көөргедип,
Кушталдырып чоруй барды.

Игорь ИРГИТ

ЫНАКШЫЛДЫҢ ШЫЛГАЛДАЗЫ

Бир албан черинге чаа ажылдап кирген мен. Кончуг-даа бедик чаагай, чазык чаңныг экииргек, дузааргак, чөптүг, кижиге экизи оон эртпес Изольда деп аттыг дөртен хар чоокшулап чоруур угбай-биле чангыс кабинетке ажылдап эгеледим. Шын тыва адын Чыргалмаа дээр деп соонда дыңнаан мен.

Дыка көвей кылыр чүве-даа чок, эртенги шактарда-ла бир хүннүн нормазын кылып каапкан, арткан шактарда аян-тээлеп, ол-бо чүвөлөр хоптажып, кроссвордтар тып олура хүнээр, “чиик” ажыл болган.

“Спортчу сонургал” дээш, чалгаа чазып, амдыы угбайны өжөгээр шенеп, ынакшыл, секс дугайында темаларже чугааны углаарымга, кара шору, думчуун сыдыргаш: “Кижиге чаңгыс кижиге ынакшыыр... Өг-бүлезинге шынчы болур... Бужар, хүрүмнүг чүвөлөр дыңнаар хөңнүм чок...” дээш-ле ойталап кааптар, чугааны уламчылатпас.

А боду ашаанга дендии ынак кижиге бооп, бажыңынче хүнде үжөн хире катап телефоннап кээр. Эртен ажылга келгеш-ле, аажок авыяастыг, ыяңгылыг, чассыткан үн-биле, дораан долгаар:

– Алло, эжим, оттуруптум бе? Буруулуг болдум, чунуп алдың бе?.. Дүүн чаа паста садып каан мен... Дыка хөй приседаниелер кылба даан. Чүрөөн камна. Мүн чылыг хевээр боор. Холодильникте сээн ынак сырың бар, эш. Дүүн дарницкий хлеб чок болган, анаа кара-хаакский бар болду. Хөйнү чиве, эжим. Тучнейтей бээр сен. Бир энам биле бир рибоксинден ижип ал, утпа, эжим. Шайны дыка крутой кылба шүве, нервиге багай-дыр ийин, эжим. Чемпенип алгаш, кезек дыштаанын чыттан. Политика дыка бодава,

телевизорда солун шоу бар чорду, бир дугаарда. Ону сонуургап көр, эжим.. Сергеевич долгиап келзе, трубка тутпа, ам база сени хомудады берзе, мен шыдашпас мен. Бажын чулуп кааптар мен. Че, ындыг-дыр. Ынчаа долгаптар мен... — дээш-ле баар.

“Хоо, езулуг ынакшыл деп чүве мындыг боор чүве-дир. Мындыг чараш херээженниң ашаа ана Шварценнегер дег супермен, кайгамчыктыг чараш кижиле ыйнаан. Ындыг боорга ол хире ынак-тыр бо” деп иштимде адааргап боданыр мен.

Бир катап бистиң ажилдаар черге амдыы угбавыстың ашаа келген де. Эжен-не бо! Чолдак, ыргак, чинге буттарлыг, чүстүк дег борбак думчуктуг, бажы көгере берген, күшнүк ооргалыг кырган кижиле болду. Кабинетке ыг-дааш-даа чок, ырзайтыр хүлүмзүрүп алган олуруп-олуруп, кылаштап үне берген, ол-ла.

— Оо! Ынакшылдың оруктары, шилилгези кандыг-даа болур-дур. Мындыг чараш херээженни мындыг чолдур ашак канчап ашкан дээр сен. Чүзү эки болчук ирги? — деп, кады ажылдап турарым эжим эрден айтырдым.

Демги кижим кажарзымаар хүлүмзүрээш, сымыраанын мынча дидир:

— Ынакшылдың шылгалдазын эрттерге, ынчаар хандык-шый бээр чүве-дир. Ийи чыл бурунгаар бо ашак шору чараш-даа, албан-дужаалдыг-даа чораан чүве. Оон бо кадайы өске грузин ашак-биле хойгажып алган чыдырда, ашак ийи холу-биле тудуп алган...

— Опа! Өлүмнүг өскерлиийшкин ышкажыл. Ындыг тава-рылгада ийилдирзин өлүрүп кааптарга-даа, өлүрген кижиле буруудакас чүве дижек. Сагыш-сеткилге хенертен күштүг хомудал, аарышкы болган дээш, кеземчеден хостап каар — деп, ону дыңнааш, юридиктиг билиглерим көөргет-тим.

— Чок. Бо ашак ындыг эвес болган кижиле-дир. Кадайы өске ашак-биле чыдырда көрүп каап, мунгарааш, ыды чиде берген. Үн чок апарган. Аамайланып кааны ол ыйнаан. Эмчилерге аппаарга, оожум эедерээшкин деп тенек аары

рының бир хевири-дир деп диагноз тургускан, бир чыл хире ол кончуг эмнелгезинге эмнедип келгеш, ам-на мүн-не чүгээртээн. Чугаазы шал-мул үнүп олурар чорду. Ам ийинги бөлүктүн инвалиди, бажыңында чыдар. Пенсиялыг...

—Хөөкүйнү... Кадайын база өршөөп кааны ол ышкажыл? — деп айтырдым..

—Чадавас — деп, эжим чиктии кончуг харыылаан.

—Шынап-ла, ынакшылдың шылгалдазын эрткен улус-тур оң. Ам канчаар, салым-чолду. Эр кижин ол хире өскер-лиешкинни өршөөп шыдаар, дыка-ла мөзү-бүдүштүг кижидир. Өске кижин болза, бо кадай маңаа ынчап адыыргап-даа олурбас. Тос километрде амдыы грузини-биле кады ийи кулаш довурак алдында куспактажыпкан чытса хөңнү улус-тур. Кончуг-ла эки, томаанныг апаак-тыр. Ынчангаш кадай аңаа ынак, эки чаңнаар-дыр — деп, магададым.

—Ындыызы ол ыйнаан — дигеш, эжим база-ла кажар-зымаар хүлүмзүрүп кагды.

Кежээ ажыл шагы доостур душта, угбавыс арны бажын будуттунуп-будуттунуп, бажыңынче сөөлгү катап долгады:

—Эжим, мен бир шак хире озалдап кээр мен, мында хүрал база болур деп барган. Дыка дүвүревес сен. Орук ара садыглар база кирер мен. “Сайра” деп сээң ынак консерваң дилээрим ол.

Мен кайгап дыңнап олур мен. “Сайра” деп консерваны угбавыс девин дүште-ле садып алды чоп.

Оон бичии болганда, Изоolda угбай шагынче көре каапкаш, соңгаже бакылай каанты. Оон дүвү-далаш бистин-биле байырлашкаш, эстедип үне берди.

Хамык улус ооң соондан каттыржыпкаш, соңгаже халыштылар. Мен база барып бакылай бердим. Даштын соңга баарында ак өңнүг “Жигули” тур. Ооң иштинде коңзагар хаайлыг грузин кижин олур. Угбавыс халывышаан баргаш, машинага олурупкаш, халдып чоруй барды...

Ынакшылдың шылгалдазы деп чүве ындыг-ла боор чорду, эштер. Ам-даа үргүлчүлөп турары ол ирги бе? Кандыг кончуг төнмес-батпас боор чоор?

КАРАА ХАЛЫПТЫГ, КУЛАА КУМНУГ

Мунгаранчыг-ла “чүве эскербес, аамайзыг” улус чоргу-лаар-дыр. Сайырмаа ындыг болдур ийин. Өөнүң ээзи Каракпай-биле хоорай кирип, садыг-наймаалааш, чанып келгеш, чугаалажып олурда дыңнаарга мындыг:

— Ол базаар иштинге кирип кээривиске, шаанда мээң машинам дугуюн алгаш бербээн Маадыр турар чорду, эскербедин бе? — деп, ашаа айтырар.

— Чок, уруумга джинсылар көөр дээш чардыга берген-дир мен. Чоп мени шеле соптадың, ана кулугурнуң ийи караан чара дырбап каар чүвемни... — деп, Сайырмаа ийи билээн сывыртынган, хорадаан олурар.

— Аа, оон үнүп олурувуста ыя эжик кыдыында дыка чараш соңга көжегелери садып турду...

— Кончуг сээден ашак, менээ дораан чүге чугаалавадың? Дилеп чораан чүвем ол ышкакжык...

— Ол базаар чанында чаа тудуг туда берген чорду, соонда барып кончуг улуг садыг болза хөңнү...

— А мен чоп эскербедим... Тудуг-даа чок ышкакш болчук...

Оон соонда Сайырмаа ажылдаар черинге келгеш, кады “бүдүүлээр” “кампаниялар” Байырмаа эжинге келгеш, хоорайлап чораанын мынчаар хөөрээр:

— Оой, эжим, мындаа машиназынга катасалап турганы-выс шагдаа эр базаар чанында турар де. Ашак чок мен диген ийик мен чоп. Мегем туттурар частым шээй. Каракпайдан дыка дүрген салдыныпкаш, мегелеп, бараан-сараан көргөн кижиге бооп, ынаар-мынаар көрзүнүп тургаш, билдиртпейн эрттириптим ийин. Кончуг сээден Каракпай мени: “Ойт, ойт, кайда бардың!” деп кыйгырып-ла турар шээй, аамайзыг.

— Оон ыңай кымны көрдүң, эжим? — деп, Байырмаа улам синнигер.

— Оон кезей берген мен. Сээден чүведен четтинмейн: “Че-че, изиг-дир, кижиге дыка чыпшыр кылаштава, бичии бурунгаар базып чор” дээш, үш базым соонга чор мен. Таптыг-ла универмагтан үнүп олурувуста, эрткен чылын сессиялап тургаш аан, гостиницага хонган кижим бар шээй...

— Авай-авай, институтта башкы кижиге бе?

—Ийе, бо-ла үнүп олур. Чогум мени ашактыг деп көргөн ийик чоп. Менче өөрүшкү-маңнайлыг, карактары дирбени берген, каттырып-иттирип халып олур-ла...

—Авай-авай, ол тренер эжи чок-тур бе? Мээң кижим аан...

—Чааскаан чорду... Кижим халып кел-ле, бүдүү эмиимни шымчыпты де. Угаан кут чок мен. Каракпай харын-даа хая көрүнмейн, ында киоск чанында ыргая берген солуннар кайгап тур... “Ашаам-биле чор мен” деп сымырангаш, Карашпайже “дуу, дуу” деп айыткаш, бүдүү карак базып кагдым. Хөөкүй улуг тынгаш, хомудааны дегет, “Кызыл” гостиницазынче углай улуг тынып көрдү ийин. Эрткен чылгы магаданчыг дүннү сактып келди ыйнаан...

—Чүге чааскаан чоруй барбаан кижиге сен ынчаш? Ол хире дужуп келгеш, харааданчыг-дыр оо! — деп, Байырмаа дуржулгалыг “аңчы” чүвөң база хомудап каап олурар. — Че, дараазында кады чоруур бис. Сен-даа ашактыг Кызылдааш, хей-ле сагыжың саарзыкталдырган-дыр сен...

Мындыг “караа халыптыг, кулаа кумнуг” Сайырмаалар Кызылывыс кудумчуларында халып чоргулаар болдур ийин. Чок, олар оран-савага, амыдырал-чуртталгазынга херек бараан-сараанны кайын көөрлер дээр сен, эскербестер. Ол хиреде долгандыр кайганып-ла: “Дуу ол улуг, кыдырык карактыг оолдуң чаражын! Дуу ашактың бажы агара-даа берзе, буттары дыка аныяк, шыырак хевээр-дир... Бо орус оолдуң узун, чаражын, кадайы чолдак, семис... Ох, ооң орнунга мен чыткан болзумза...” дээш-ле, туранналган “көскү” карактары-биле ол-бо эр улус кайгаарынга өй болур... Ооң соонда чанып келгеш, хейде-ле хөөкүй ашаанче, ажы-төлүнче алгырар-кышкыар, хорадаар...

КИЛЛЕР

Амгы үени кандыг дээрил аан, эштер. Амыдыралга хамык чүвени садыг-наймаа, хостуг адааннажыг деп билиишкиннер удуртуп баштай берген, кээргел-даа, келдерел-даа чок апарган, шыдаан кижиге тиилээр, байыыр, кошкак болган кижиге ядараар, а харын-даа борбак бажын-даа ышкынар, мындыг янзылыг апарган боор-дур. Чүнүң-

даа мурнунда — акша-ла, акша... Чүнү-даа садып ап азы садып-саарывыдын болур.

Бир кижги бичии оглунуң пакалап каан паказын дыка чараш кылан хапка суккаш садып олурганын көргөн кижидир мен. Ап турар улус бар дивес силер бе. “Огородка чемишчидилге кылырга эки чүве” деп келгээш-ле, хунаажып турарлар чорду. Бир кырган кадай: “Бичии уруг бурган боор чүве, оон айдызын четтирерге, назын узаар” дээш сарбагар холдарын дырышкак хаваанга үстүрүп, тейлеп-тейлеп, садып ап турар-ла болгай. Чүү кончуг аныяксаан куруяк чүвези. Аныяк ашак алыксааны ындыг чүвези ийикпе, мыяк-сидиктен өрү алзы ижип-чип, ол та кандыг кончуг күштүг күзел, ынакшыл ындыг боор чүве? Чөнүк кижги анаа уруг-дарыының аразынга, уйнуктарын ап, пенсиязын четтирип, буян-чаяанныг олурза.

А сонгулдалар дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Кымда акша көвей-дир, ол тиилээр чүве-дир ийин. Арагадары-даа, кампээт-чигир, хоозун аазаашкыннар-даа халаска саарлып келир-ле, сонгулданың каш хонуунда сонгукчулар езулуг дываажан деп чүвени көөрлер. А оон соонда, сонгулда бөгүн эрткен болза, даарта оттуп кээрге, баш эмнеп аар чаңгыс пак “технар”-даа чок, сонгуп алган “чоннуң төлээзи”-даа чок. “Чарык деспи” чанында удуп чыткылаар-ла болгай бис.

“Сени дээш ажылдап калдым чоп!” дээш, оон бажыңыга бир шил чүве негеп чеде бергеш, бир талакы караанга “сайгылгаан” астыргаш, ужазынга идик изи таңмаладып алгаш кылаштап чанып келген улус-даа бар болдур эвеспе.

Чаа, ол-даа канчаар. Мен чоокта чаа мындыг солун ужуралга таварыштым де. “Кадайлар байырлалының” даартазында чүве. Дүүн кадай сартыы четтирипкен болгаш, бергедеп турган мен. Кадай тургаш: “Бол сен... Ыядынчыг эвес чүве-дир бе, ашак-ла кижги кадайлар байырлалы найырлап, чеже боор сен. Тормозтан че... Даштыгаа барып агаардан тынып, серген ал. Час келген, хар эрип турар, онзазын көр, ашак. Мен бо бажың ишти агаарладып, аштап-арыглаарым ол. Сээн перегарзыг чыдындан ат болдувус,

хуюксуп калдывыс. Ыңай-ыңай, дүрген үн!” дээш бажындан сывыртап үндүрүпкен.

Базаар чаны “пятачокка” элейтип келдим. Долгандыр топтуг, мен ышкаш, интеллигент улус-даа ховар. Кады арага ижинтер хире аан. Хой кезии хаптыгыр, чунмаан, малдар арыннарлыг, элбер-самдар “карачуул диленчилер” имилешкен. Шупту дөмейлежип калган, чаңгыс иениң төлдери-ле, ылгаары-даа берге. Оларның-биле каттыжыптар болза, олла ыйнаан, дөвүнчүктү куду алзы сыыладып баткаш, “дүвүнге” кээп дүжер. Чо-ок, амдызында элек.

Ынчаар боданып тура дыннаарымга, чанымга турган кончуг чараш “иномарка” машина иштинден бир-ле херээжен кижиниң алгы-кышкызы үндү. “...Ам-даа чээрби муң акшам эккел! Чүдек, мегечи чүве! Өске чагыкчылар ындыг эвес чүве-дир. Шуптузу шынчы төлөп берген. Чаңгыс сен жмот, харам, кажар, авыластыг чүве-дир сен. Шоруң эвеспе, чогуур органнарга бүдүү билдирип каар мен..” деп кышкырып-кышкырып, ол херээжен машинадан үне халып келди. Машина ол-дораан халып чоруй барды. Херээжен хорадааны дегет менче көрүп келгеш, сырбаш диди.

Хүрөң, сзулуг хой кежи, улуг өртектиг “дубленка” тонуг. Оозу бир-ийи хире чыл бурунгаар дыка чараш, чаа турган хевирлиг. А ам хирленип, чамдык черлерде дүрбүжүп калган. Бажында бөрт орнунда эр моюн ораар шарыттынып алган.

База-ла бир-ийи чыл бурунгаар дыка аныяк, чараш турган арын-шырайлыг, үжен хар иштинде көстүр ол кыс кижини сактырымга бир-ле черге көргөн-даа ышкаш болдум. Шинчий аарак көөрүмге, шору эртем-суюлдуг, балдыр дынзыг чорза-даа, сөөлгү үеде “будулуп”, шуут-ла “чушка” апарбаза-даа, ооң дөзү элээн “ирип” кел чыдар ышкаш сагындырды.

— Чүнү дыңнааланып шивишскинзий берген турарың ол?— деп, ол менче дылын кызаннадыр чөңгээленип келди-ле.

— Ой, сокса сен, анаа турган өске кижиге чалчып чүнүл? Дыңнааланыр байтыгай, бап аарааш өлүр деп тур мен — дидим.

Сиригейнип турган менче элээн кичээнгейлиг көргөш, танып чадап кааш-ла боор, чазыгып:

— Шынап-ла бергедеп тур сен бе? — деп, кээргеп айтырадыр.

— Көрбөс-тир сен бе? Өлдүм-не. Эм херек.

— Ойт, ынчаарга кайын боор — дээш, холунда тудуп чорааны пакет барбазын бир часкааш: — Менде бар-ла болгай. Өлбө, акым! Шыдаш! Адыр, бо бажыңның подьездизинче кире берээли, бээр кел — дээш, ында беш каът бажыңче халыды. Ооң соонче чүгүрдүм.

Ийи биле үш дугаар каъттарның аразында чадада шөлээн шөлчүгөшке, соңга баарыңга туруп алдывыс. Ооң пакединде бир шил демги чүве биле бичии колбаса, чарым шил ишти “Пепси-кола” база белен дашка чор. Кончуг чыдыг “техна-рын” бир-бир кылдыр кудуп ишкилепкеш, колбаса чыдыыргап, “кола” ижип каап тур бис. Ат-удувусту-даа айтырышпаан бис.

— Кымның-биле колдамнажып турарың ол? — деп, сонуургап айтырдым.

— Чаа, коммерсант сек-тир ийин. Мээң ачы-буяным-биле байып алгаш, ам өрезин төлээр хөңнү чок. Чээрби муң акша өрелиг язы чүве. Ам ана бодунуң шорузу, баштай “счетчикке” салып кааш, оон хоржок болза, алгаш октаптар мен — деп, карактары алараңнап, дарынып-ла үндү.

Кезек ыыт чок тур бис. Оон дидимненип алгаш:

— Кайда ажылдап турар силер, дуңмам? — деп, айтырдым.

Ол менче кичээнгейлиг көргөш:

— Че, чүгээртеп алдың бе? — деп, айтырар-дыр.

— Аа богда, хөөкүй дуңмамны, дыка-ла дузаладыңар, эки шагда мен база экини эки-биле харыылаар мен. Бажым эмнеп бердиңер — дидим.

— Шагдаа эвес ийик сен бе? — деп, ол байысаап эгеледи. — Чараш-чуражың кончуг ашак-ла-дыр сен. Кадай-хаваның бар бе?

— Шагдаа черле эвес мен, дуңмам. Коргар улузум ол чүве. Багай кадай бар ийин. Уруг-дарыг-даа улгаткан.

Пенсиялыг мен — деп харыыладым. Ол улуг тынгаш, сонга өттүр мунгаргай көрүп тура:

— Аас-кежиктиг-дир сен, акым — дээш база бир-бирни кутту. Ижиптивис. Оон карактарының чажы бүлдеңнежип кээп чугааланы-дыр. — Мени кым деп бодаар сен? Бодап-даа четпес сен. Мен дээрге — киллер кижидир мен.

— Аай, чүнү-чүнү дуңмай? — деп, кулаамга бүзүрөвейн, ылавылап айтырдым.

— Киллер аан. Чагыг езугаар кижиди өлүрер ногаандыктыр мен ийин. Бо кино-канаа көрбейн турар кижиди сен бе? — деп шугулдап үндү.

— Көрүп база тура-ар — деп, аамайзып харыыладым.

— Ынчаарга! Чүгө мегелеп билбээченээр сен? Кайы үеде, кайда чурттап турар ашак сен? — деп кончуду.

— Ыы, ийе, дуңмам. Хорадава... Ажыл-биле ажыл дөмей-ле ыйнаан. Сен эвес-даа болза, оске кижиди ону кылыр-ла болгай. А сенден багай ажылдаза канчаар... — суг-суг дигилеп, корткаш чашпаалап, дүрген-не бо “албыстыг” херээженден адырлып чорза дээш авыяастап эгеледим. Оон арагазын ижип алган, ол-ла-дыр. Шорузу-дур, халаска танывазы кижиге чүгө куда берген. Ам “куйт” деп каар.

— Хош-тур! Саня деп мирит чүве мени ажыр идиптим деп бодап турары ол боор! Ажыглап-ажыглап, ажыр октапкан де? Чо-ок, мен гостиница кырзазы янган херээжен эвес, а киллер кижидир мен, акым. Мээң-биле ынчаар чаңнап болбас! — деп, херээжен эзирий хона берип, үнү дыңзып келди. — Ча, сен-даа хилинчек чок, языты мелегей-дир сен. Мээң чугаамны улуска чугаалаарыңга-даа, кым-даа бүзүрө-вес. Бүзүрөзе-даа, шынзыгып, холдан сегирип албаан шаанда, кым-даа меңээ чүнү-даа канчап шыдавас. Херек болза хамык чагыкчыларның ады-сывын, үнүн магнитофонда бижидип, видеода тырттырып каан мен. Менден ырап кай-даа барбастар. Кады харыылаар бис. Мен анаа күүседикчи-дир мен, акым... Ындыг аа!

— Ындыг-ындыг, уруум! — деп, чашпаалап-ла тур мен.

— Охаай! Мен бодумнун хлевимни алды-үстүм биле эвес, а сагыш-сеткилим, кызыл дерим-биле ажылдап ап турар

мен... Сээң дайзының бар бе? Бир эвес ол бөдүүн кожан болза, беш муң акшадан меңээ бергеш, чагыгдан кирип кал. Ол-ла чүве-дир ийин. Каш хонганда шак ол хыктыг мугулайыңны көөрүңге, бажыңындан буттарын мурнадыр үндүрүп ашпар чыдар эвеспе. Оркестр, хөгжүм эдискен... Коммерсант азы өрө-шире төлевес дээниң дайзынныг болзунза, он муң акша. А дарга бошка, политиктиг, соңгулдага хамаарышкан чагыг болза, үжөн муң акша. Мен чаңгыс-даа мегелеп көрбээн мен. Шынчы күүседип каар мен. Чүглө бо Саня деп чүве мени ажыр идипти...

— Кымны чагыткан ийик?—деп, чеже-даа чииргензимзе сонuurгалга алзып, айтырдым.

— Чаа “крытыйда” садыг шөлү дээш маргышкан кижизи-дир ийин. “Бегушийге” көрдүң-не ыйнаан. О — деп кижиненертен мөчээн деп аан. Төрелдери хөөржүдеринге дузалашканы дээш, Саняга аажок өөрүп четтиргенин илереткен, амыраан-чайыраан, аас-кежиктиг апарган-даа чүве ышкаш турбадыларба. Мен база таакпылажып барып, хөөржүдүлгеге кириштим-не. Арага-дарызын ижиң-чип алган, ол-ла-дыр.

— Хоо, амыр-ла-дыр аа, дунмам. Чогум канчаар ынчаар кылыптар чүвөл аан? — деп улам сонuurгадым.

— Ой, авай! Ону канчап билбес улус силер. Оон бөдүүн чүве чок. Адып боолап, бомба-даа чазылдырбас. Ол дээрге улус коргудар дээн политиктерниң хирлиг ажылы-дыр. А мээң ажылым арыг, шимээн-дааш чок. Хоран-дыр ийин... Хоран хереглээрге амыр-ла. Эгезинде, он чыл бурунгаар мен күске хораны-биле ажылдап эгелээн мен. Бир кадай шагдаа ашаан “кыстаар-дыр” дээш меңээ чагыпкан. Банкет болуп турган черге быдаазыңга бүдүү күске хораны холупкан мен, канчалбаан-даа. Ишти-баарын арыгландыр куду олуртуп-олуртуп, ооң соонда улам семис чаагай апарган. Иштинин куртун арыглап каапкан хире мен де, кулугурнуң. Амыратканым ол. Оон боданып олургаш, өкпе аарыгларның тубазид деп эмин шенеп көрейин адырам, ыт хораннаарга чүге амырыл, а кижиге кандыг эвес дээш аан. Акшазын ап чишкен кижини канчаар боор, чагыгны күүседир-ле болгай. Амдыы шагдааны база-ла ийин ай хире кеден келгеш, бир

столоваяга куда болуп турган черге ажырымнап чедип келген аштанып-чемненип турда, манчы эдинге холааш бериптим де. “Өшкүң” он хондур чөдүрүп-каккырып, думаа-чараазы төктүп келгеш, грипптээн-дир мен дээш хамык антибиотиктерни шуптузун ишкеш чадашкан. Оон догааш бооп, валеринка деп эм ижипкеш, сегип үнө берген. Дириг арткан. Чүглө ам өкпе-чүрээнде кемниг болуп, чылдың-на эмчи комиссиязы эрттип, хөрек-чүрээн туттунган, эм-таң четтирген, лама-хамда кирген ырбаалыктап чоруур-дур-ла. Мындаа кадайы меңээ дужуп келгеш: “Канчаптарыл? Аныяк ашак тып алдым, бо секти дүрген дуу оранче аткарыпса” дидир. “Тубазиттен немей беривит” дидим. Бистиң Тывада кым-на ону экспертизалап турарыл аан. Черле чүрээ багай кижиги дээш мегеленип ыглап-сыктап, кажыыдап олуларга, ол-ла-дыр. Кым-даа каразывас... Вообще, тывалар ындыг-андыг чүве хынаарындан ыядыр, артык чугаа-соот үндүрбес. Соңгаарга болза коргунчуг хынадыр чүве-дир ийин. Өлген кижиниң төрөлдери шала каразынчыг мөчөөн кижиниң хан-хунун сордургаш, шыгжап аар, нарын экспертизиларга хынаттырар. А бистиң улус мал-маган дег, черлик хевээр. Өлген соонда, ол-ла! Кым-даа ону сүрүшпес. Ол хамаан чок, оглу-кызының өлүрүкчүлөринге безин акша-көпеекке садыглажып кааптар ышкакжык, милицияга-даа билдирбес аан. “Өлген кижиги дирлип кээр эвес” дишкеш, өлүрген кижиниң арагазын ижип, эккелген эдин чип аарлар. Оон эртсе “төрөл улус-тур, чоор силер” дээш херек оттурбас. Тывага киллерлээрге амыр чүве-дир ийин. Сайзыраңгай эксперт-даа чок. Бичии ижер кижини суг хораннаарга амыр-ла “Арагага хораннанган” дээш хөөп кааптар, ол-ла. Мен харын элөөн акшаны ажылдап алдым. Уруг-дарыым-даа өөредип кирип алдым, бодум идик-хепке-даа чединдим, бажың балгаттыг-даа болдум. “Дерьмократтар, коммунистер, коммерсантылар, мофиозтар” суг бот-боттарын чагыглажып турда, амыр чүве-дир ийин. Акша-төгерик-даа харамнанмас. “Меңээ ол дайзынымны өлүрүп бер!” дээн соонда, чечени-даа салыр-дыр олар. Чүглө бо Саня деп чүве мени ажыр итти. Кончуг дайзын. Киллер дээрге амгы үеде дыка-ла херек

мергежил бо. Мен ам улуг дуржулгалыг болдур мен ийин. Кандыг кижиге тубазит, кандызызынга инсулин, кандызызынга поганка деп мөөгү дээш чүнү бээрин, сувуразын билир мен. Ылаңгыя поганка деп мөөгү амыр-ла. Ону канчаар белеткээрин ыттавас мен. Хоржок, ол мээн “фирмам” чажыды-дыр. Амыр чүве-дир ийин. Ооң дузазы-биле, херек болза, цироз деп баар аарыын, херек болза чүректің эң дүрген өлүрер инфаркт, стенокардия, тахикардия суг дээн аарыгларын болдурувудар мен. Кандыг-даа кижиге удур ажыглаптарымга, дораан “кудуруун азыптар”. “Бегушийден” көргөш, “өршээ хайыракан” деп каап, шайлап каап олурар-ла-дыр мен. Оо, өлгөн хөөкүйгө дуу оранга чаагай болзун дээш хүрээге кирип, тейлеп каар-дыр мен, ол-ла. Шагдаа-мугдаа дээрге херек чок чүве-дир ол. Тывага ындыг өлүрүүшкүн ажыткан деп чаңгыс медээ дыңнаан сен бе? Чок! Ону ажыдыптар шагдаа ам-даа төрүттүнмээн чүве-дир. Азы ол хамык “арагадан өлгөн” улустуң сөөгүн катап казып ужулгап, катап хыналда кылыр бе? Чок! Ону кым-даа ынчалбас. Өлгөн кижиниң шорузу. Ол-ла-дыр! А мен акшам шынчы ажылдап алганым ол. Коргунчуг-дур бе, акым? Ажырбас-ажырбас, дөмей-ле дуу оранга баргаш харыылаар апаар мен. Ындыг аа?

— Ындыг-ындыг, уруум — дээш, соңга бозагазында турган шилде арагаже, колбаса артыынче көрдүм. Херээжен менче кыжырымак көргөш:

— Кортпа, акым. Сени амдыызында кым-даа чагываан. Бо арага-даа, чем-даа арыг, хоран холуваан чүве — дээш каттыра-дыр. — Ам бирээден кудуптайн бе? Дуу оранче аткарыпканым бир мугулайның шайынга алган “технарым”-дыр ийин. Шала кыжыраң чүве-ле-дир. Харам, яды чүвелер водка безин садып ап шыдавааннары ол ыйнаан... Че, бирээден авыт!

— Чок-чок, аа-богда өршээп көр, дуңмам. Моон соңгаар ынчанмас мен — дээш, далажы бердим.

— Сени чүү дээш өршээр мен! Бурган эвес-тир мен — дидир...

Аңаа харыылавайн-даа, чаданы куду алзы дезип бады бардым. Херээжен чедир ишпээн арагазын тудуп алган, мени

кыйгырып: “Бо канчап бардың? Ойнадым шээй. Баштак чугаа утказы билбес язы сен бе?” деп, соомдан алгырып чыдып калды.

Бажыңымче ужа-тура халып олура: “Моон соңгаар көрүп турзун, шигжей-язы, өске улус арагазы, ажы-чеми черле амзавас мен. Куда-дой дүшкенде-даа, кижиге хөөржүдүлгези-даа болган черже барбас мен” деп, аашкынып түпкүртүнүп, кузуп-кузуп маңнап олурдум.

Мээң “кады-кырааным” мени таанда канчап “чагый” бээр деп? Оо, кым билир дээр силер? Бо шагда кымга-даа, чүге-даа бүзүрөл чок апарган чүве-дир ийин бо...

Керттик-оол ОРТУНАЙ

ДИЛГИ БИЛЕ КҮСКЕ

(басня)

Ижип чораан арагазы
Ийи илиг артып каарга,
Дилги Күскээ сыгап тургаш,
Дөгerezин ижиртипкен.
Шалың алган Күске өңнүү
Садыгже-ле шошкуп хүнзээн...
Эртенинде чүдээн Күске
Ээн ховаа чааскаан чыткан.
Кажар эжи Дилги-даа чок,
Кармактары куруг болган.

Чаннырга-даа, сыгаарга-даа,
Шаалданы ишкеш чоор боор.

ЫМЫРАА БОЛГАШ ТЕРЕЗИН

Ымырааны хат-даа келгеш,
Ыйбаландыр апкан чорда,
Терезинден туттунупкаш,
Деткерилген, дириг арткан.

Дээрний багы арлыр билек,
Терезинге Ымыраа:
—Хаттан сени мен-не болгаш,
Камгалап ап артым-деп-тир.

* * *

— Четтирдим — деп сөглээр тургаш,
Чектей бээрлер бар-ла болгай.

СЭЭКТЕР

Чаа сагган хуунда сүтче,
Чарышкан дег, сээктер шуушкан.
Өөрүн мурнап, далашканнар
Өлүмүн оон тып ап турган.
Озалдааннар хомудаваан,
Ону көргөш оваартынган.

* * *

Далашкан күске сүтке дүжер,
Дагын катап сактып аалы.

ЧОГААЛЧЫЛАР КУДУМЧУЗУ

1998 чылдың июль 11 хүнүндө Суг-Аксы сумузунун даргазы Ооржак Кирилл Санчьевичиниң ат салган доктаалы-биле Сүт-Хөл кожунунуң төвү Суг-Аксы суурнун “Советская” кудумчузун “Чогаалчылар кудумчuzu” деп эде адаан. Оон чылдагааны чүдел? Бо кудумчуга кымнар деп чогаалчылар төрүттүнгенил, чурттап чорааныл?

Ондар Доржу (О-Доржу)
(1913-1969 чч.)

“Дагын катап дарлатпас бис” деп сураглыг ырының сөзүн чогааткан 1947-1951 чылдарда Суг-Аксынга милиция начальниги турган. 1965-1969 чылдарда амгы чогаалчылар кудумчузунга Кечил-оол Экер-оол биле чаңгыс бажыңга кожа чурттап чораан.

Биче-оол Лопсан Серенович
ОНДАР
(1927-1974чч.)

Прозачы, очулдурукчу, журналист. 1949 чылдан 1952 чылга чедир Суг-Аксы школазынга башкылап чораан.

Феликс Шаажаң-Хөөевич
Сеглеңмей

Суг-Аксынга чурттап чораан.

(Ондар Сеглеңмей) — прозачы 1917 чылда төрүттүнген. 1940 чылдарның төнчүзүндө

Екатерина Түктүг-ооловна
ТАНОВА

Тываның алдарлыг чогаалчызы. 1930 чылда төрүттүнген. Дөргөн чылдарда Суг-Аксының эге класстарына өөренип турган.

Чаң-оол Дозур-оолович
ОНДАР — шүлүкчү.

(1931 -
1995 чч.)
Школага
өөренип,
башкылап,
Суг-Аксын-
га чурттап
чораан. Суг-
Аксы суур-

нуң хүндүлүг хамаатызы.

Дарыма Киш-Чалаевич
ОНДАР

Улустуң аас
чогаалынын
шиликчизи,
суртаалчы-
зы, эртем-
ден (1934-
2000 чч.)
1960 чылда

ол школага башкылаан.

Экер-оол Түлүшович
КЕЧИЛ-ООЛ

Уруглар
чогаалчызы.
(1934 -
2000 чч.)
1960 чыл-
дарда Суг-
Аксы шко-
лага башкы-
лап чораан.

Бораш Серемаевич
ОНДАР

Шүлүкчү.
1936 чылда
төрүт-
түнгөн.
1970 чыл-
дан эгелеп
чурттап
турар. Суг-
Аксы суур-

нуң хүндүлүг хамаатызы.

Охемчик Дукурович
ОНДАР

Шүлүкчү.
1937 чылда
төрүт-
түнгөн.
Кожууннун
комсомол
райкомунун
инструкто-
рунга, бир-
ги секре-
тарынга ажылдап чораан.

Делгер-оол Айдың-Хөөевич
ООРЖАК

Уруглар
чогаалчызы
(1937-
1995 чч.)
1954-1956
чылдарда
ол школага
өөренип
турган.

Бавуужап Чадамбаевич
ОНДАР — шүлүкчү.

башкызы.

1940 чыл-
да төрүттүн-
ген. Суг-Ак-
сы ортумак
школазының
доозукчузу,
амгы үеде
физика, ма-
те м а т и к а

Каң-оол Ирикпенович
ОНДАР — шүлүкчү

(1941-1989
чч.) Шко-
ланы доос-
каш, аңаа
башкылап
чораан. Суг-
Аксы суур-
нуң хүн-
дүлүг ха-
маатызы.

Черлиг-оол Чашкымаевич
КУУЛАР — Тываның

алдарлыг
чогаалчызы.
1940 чылда
төрүттүн-
ген. 1959
чылда Суг-
Аксы орту-
мак школа-
зын доос-
кан. Амгы үеде Чогаалчылар
Эвилелиниң баштаар чери-
ниң даргазы, “Улуг-Хем”
сеткүүлдүн кол редактору.

Алдын-оол Мандыкович
МОНГУШ

Шүлүкчү
(1944 -
2001 чч.)
1950 чыл-
дарның ор-
тан үезинде
школага
өөренип
турган.

Шомаадыр Дойлуевич
КУУЛАР — прозачы.

1943 чыл-
да төрүт-
түнген.
1960 чыл-
дарның
бирги чар-
тыында
школага
өөренип
чораан.

Амгы үеде Тываның ном
үндүрер чериниң директору.

Александр Александрович
ДАРЖАЙ — шүлүкчү. 1944

чылда Суг-
Аксынга тө-
рүттүнген.
1989-1993,
1997-2001
чылдарда Чо-
гаалчылар
Эвилелиниң
баштаар
черин даргалап чораан.

Маадыр-оол Бартыш-
таанович ХОВАЛЫГ —

прозачы.
1947 чылда
төрүттүн-
ген. 1953-
1965 чыл-
дарда Суг-
Аксынга
чурттап чо-
раан. 1995-

1997 чылдарда Чогаалчылар
Эвилелинин баштаар черин
даргалаан. Суг-Аксы суур-
нуң хүндүлүг хамаатызы.

Карыма Шыырапович
ТҮЛҮШ — прозачы

(1949-
1998 чч.)
1960
чылдар
төнчүзүндө
школага
өөренип
чораан.

Борис Хөөкүй-оолович
КУУЛАР — шүлүкчү.

1958
чылда
төрүттүнген.
1970
чылдарда
школага
өөренип
чораан.

Артык Хөм-Оттуковна
ХОВАЛЫГ — шүлүкчү.

1951
чылда Сүт-
Хөл ко-
жууннуң
Суг-Аксы
суурунга
төрүт-

түнген. “Эне-Сөзү” солуннуң
редактору.

Үстүндө ады кирген, чуруу парлаттынган Россияның
болгаш Тываның Чогаалчылар эвилелдеринин кезигүн-
неринден аңгыда тус черниң уран чогаалга салым-чаяанның
шүлүкчүлери база-ла бо кудумчуга өөренип, ажылдап,
чурттап чорааннар: Ховалыг Артем (Артель), Ондар
Азыранды. Сат Биче-оол, Монгуш Владимир, Куулар
Колхозпай, Күжүгет Артем, Ховалыг Раиса, Монгуш
Шолбан, Каң-оол Леонид олар амгы үеде Суг-Аксында,
Кызыл хоорайда ажылдап, чогаадыкчы чаяанын кагбайн,
чурттап чоруурлар. Салым-чаяанның мынча хөй улус
чаңгыс-ла кудумчуга чурттап турганы кайгамчыктыг.
Мындыг таварылга чүгле Тывада эвес, Россияда, харын-
даа делегейде безин ховары магат чок.

Чынак оглу Калзанның чагаалары

Куулар Черлиг-оолга

Эки эш!

Чуртумба, чонумба мен өөрүшкү экелдим. Унуун ол өөрүшкү делегейни дээскиндир тарай барды. Эрткен хуннер, болган болуушкуннар дугайында бир демдеглел бижээш октаргайдыва чажып, онаар, мынаар чедиривткен мен. харыы кыфйгы кээп баштаан. Шуптузу чылыг, чымчак, чырык сөстөр. Тываның чазаан магадап, мактап турлар.

База эвээш шүлүк шокарладым — Тывалап. Ооң бирээзин эки эжим сеңээ сеткилдин ак хадаа кылдыр тутканым бо.

Үш удуп алгаш база ла аъттанындар мен. бо удаазында Германия кирип, уун ынгай Австрия, Швейцария, Италия четкеш он ийи айның чээрви тозу хүн эеп келир мен.

Кенин-Лопсаң акыйның үш кылын номун бир тыныш биле номчуп кагдым. Хамның алгыштарын хамнай кыннып номчаан. Күжүр ашаавыс узун чажар болзун! деп чалбарары ла бистерде калган ышкаш. Ыраап барчыткан шагның өжүн, дөңмээн сок чилиин ап калганзыг — буян деп ол-дыр.

Сээн номунуу дем чаа экелгеш дөжээм бажынга каап алдым. бо кежээ чыдып алгаш номчуп баштаар мен.

Эки эш!

Сээн берген белектериң ажылымның өрээлин шимип турар. Уттууйм дизе-де уттуур арга чок.

Бодалым иштинде куспактай калдым сени Чурук-оолак.

Улаанбаатар хоорай, 2003.11.6

Черлик-дай, Черлиг-даа оолакга

Эрткен дүне сени агладым

Бодум аглап дүмедим

Эңдин үзүн, наваан изарын күжүр алаагыны

Эн ховуда дүжүн келген

Арвыңайның кыдарыгыны кардым

Әлсін, добурак, сизен чам
Эргекдег, дырактар коргунчун как дауштар
Шунтузу хойраа тыртот каан
Җей чамасаң бодуну, ханның кызын кешини
Шыккан, бус буругайнын турду
Сэн кышкыңга исен база кышкырын
Сен бис ичинин алгы кышкывыска,
Бис сыывыска
Кышкун булут доктаы дутун
Кызы доңи чинмэй кыныын ылашты
Хадыр даң, эркин арга чы салын
Хаймар, доңтар эрий берген
Борвак борвак доңирилун тер, оран, отаргайнын,
Карааның пажы — ыяш, даң
Кышкеленин бадым турду эрттен, бэртен
Дангаар база кытай дүңмедим
Демги кыты кызын эйи
Кышкы бон, ащак бон алган
Чанында олурар. Мен-даа база ащак атарган
Чаагай атде
Чараң кадай, коор чреннер аразында турар ботр
Ичи ащак ичин каан ышкан
Ижин изиг, селкин тож, алганын турар бис;
Черге дуккин Черникбай
Оой, бай Пандым
Чуртка кыткан Чурукбай
Эй, бай Алдайым ..."

*Кызылмаадыр хоорай азы
Улаанбаатар хот, 2003.11.6.*

Александр Даржай!

*Өле шоокар өртемчейниң довураан шимчедип,
доозунун буруксуткан кымысаяк дег хөй шүлүкчүлөр
иштинден хүндүлөп чоруурларының бирээзи ийик сен,
эш. Ужуражып танышканымба улуг-ла өөрүшкүлүг
калдым.*

*Сеңээ бээр белээм турган ийик. Дагый ужуражы болур
деп бодап чоруй ышкынывытым сени. Сөөлү аңгы арга
чок болгаш Донгак Уран Алдын-ооловнага сеңээ берейм
дээн үжүцмнү ле бергеш база он хирелиг шүлүк сомалай
очулдурган болгаш каавыткан мен, чедирип берген бе.*

*Ында “Тын” аттыг бир баллада бар, бодаарымга шии
болу бергидиг. Таа сен чүц деп бодаар сен?*

*Чанып келгеш кырып дырыжа берген ам багай ботту
база ла шынгыы эдилептим ышкаш. Сомалап шокарлаан
чүве хөй. Ооң иштинде он хирелиг шүлүк бар, ону санаар
ужур дизе тывалап бижээн.*

*Сээн баштааныңга улаштырывткан бо бир чүвени
сеңээ чоруттум.*

*Мен соонда хүн чорааш чылдың төнчүзүнде чанып
келир мен.*

Мээн адрезим:

Tuwagalsan@hotmail.com

Иргит Шыныкпай-оглу Чирин-уваа

Сураан, дың, наагач айлар, чылдар эртек,
Судандын хонун, но, андог ла бир тутгун

Александр Дарский.

Ча, шондоор эчкин,

Сурак сураавысты дың, наагач караан жээң тыва
Судандын хондоривысты тутгун болун ужураштывас

Дааң даажывысты алың караан аалак тыва
Дамырлыг курзавысты билгич болун помунтывас

Ауадывысты дың, наажык караан до доттарывас
Ала караавысте карнык болун тангыштывас

Чунувысты даа алгымыра кембээн ийи эр
Чыа саргувусту чырааттыр болун кусмаштывас

Чан панывысты тымгыт келгенник, аарукузу. Дың
Чавы, чактарывысты сууважыт дурлаң тасшытывас

Хонек шой чыраттыт ишкенник, байфиро дэң
Хорек антот, курек дыраштыр билан чыташтывас

Энтин, изил хонун тудун, сөзүн дыңнап маарааң
Кештин, сарыг дуктерин суурлууча болун ошкандык

2003. X.

ДОНЧУЗУ

ШҮЛҮКТЕР

Куулар Черлиг-оол. Комбулдайның конгулууру.....	3
Ханныг холдар... хостуг делегей.....	4
Өчей ыры.....	4
“Ишти-хөңнүм дойлуп...”	5
Александр Даржай.	
“Кижээ-Ынак”.....	6
Ийи аажы.....	7
Өске улус аксында.....	7
Николай Куулар.	
Чараш-каасты сагын, чашпай.....	8
Саая Майнак.	
Даглыг черим аялгазы.....	8
Мөнгө дош бооп.....	9
“Чингир дээрде муң-муң сылдыс”... ..	11
“Кудумчуда, чарышкан дег...”	11
Ынак хемим агар акпас.....	12
Маады Болат. Могай бердим.....	13
Элдеп болчаг.....	13
Каа-Хемни кады эргийл.....	14
Ачам сени алган тур мен.....	14
Ийи одуруг шүлүктөр.....	15
Ирбижей Чечен. Сонеттер.....	16
Зоя Донгак. Чараш ашак. Пародия.....	17
Соп чипкеш.....	17
Амыраан тарбаган.....	18
Тайгана Очур. Авайымны.....	18
Сөңексээр мен.....	19

ОЧЕРК, ЧУРУМАЛДАР

Николай Куулар. Хову курортунуң ээзи.....	20
Чоптун-оол Оглу Чочагар. Узун-Калчанның сөөлгү аңнаашкыны. <i>Чечен чугаа</i>	24
Мадон Монгуш. Сотка олурганы.....	29
Дырбак Кунзегеш. Барыксанчыг байлак Тожу.....	31

БАШТАЙГЫ ЧОГААЛДАР

Оюм Оюнмаа. Шинткел <i>Чечен чугаа</i>	42
Николай Ондар. Чүрээм-биле.....	64

Дөмей-ле сээ ынак-тыр мен.....	65
Айлаң.....	65
Седен Данов. Ыядыгга бектетпейн.....	65
Өзеннигде сөөскеннер.....	66
Чударалым.....	67
Сагаан-оол Монгуш. Часкы өй, чалыы шаг.....	68
Леонид Каң-оол. Ашка удур алаактырыг.....	69
Саядю Тюлюш. Мөзүр хая кырында.....	69
Угбам шиви.....	70
Салым куспаа.....	70
Райса Ховалыг. Оожум чүрээм.....	71
Чурттап ханмас Суг-ла-Аксы.....	72
Хадып чоруур Аза-бөргү.....	72
Дудаа Ооржак. Маңнап келгеш.....	73
Хам-дыт күзээм.....	74
Чара өрээш салгылапкан.....	75
Назын човаа.....	75
Михаил Сымчаан. Сарыым чурту.....	76
Сеңээ.....	76
Төгерик ай херечивис.....	77
Андрей Конгар. Сыгытчы өөрүмге.....	77
Ырлаар ийик бис.....	78
Аржаана Күжүгет. Шагаан-Арыым.....	78
Сен дээрге — мен... ..	79
Сергей Очур-оол. Ынчан бистер.....	79
Сарыг дыттың баарынга.....	80
Светлана Байыр-оол. Кым буруулугул.	
Кыска чугаа.....	80
Анзатмаа Монгуш. Ийи серге. (<i>Болган таварылга</i>).....	83
Сүт-Хөлүм.....	86
Галина Хомушку. Өлүм аспаа.....	87

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

Бо шинчилелдин төөгүзү болгаш келир үези.....	89
Бавуужап Ондар. Удазын-биле оюннар.....	91
Николай Конгар. Билбеске ыянчыг.....	101
Уруум оглу.....	101
Номчуур болдум.....	101
Николай Ширин-оол. Эник.....	102
Хаак аъттыг оол.....	102

ШООДУГ ЧУГААЛАР, БАСНЯЛАР

Игорь Иргит. Ынакшылдың шылгалдазы.....	103
Караа халыптыг, кулаа кумнуг.....	106
Киллер.....	107
Керттик-оол Ортунай. Дилги биле Күске.....	115
Ымыраа болгаш Терезин.....	115
Сээктер.....	116
Маадыр-оол Ховалыг. Чогаалчылар кудумчузу.....	117

ЧЫНАК ОГЛУ КАЛЗАНЫҢ ЧАГААЛАРЫ

Черлиг-даа, Черлик-даа оолакга.....	121
Александр Даржайга.....	123
Ча, шындыр, эжим.....	124

**“Улуг-Хем”, № 1 (38) 115
2004, январь – февраль**

**Литературно-художественный и общественно-политический
журнал Союза писателей Тувы.**

**Редактор выпуска М.О. Саая. Обложка художника В.У Донгака.
Набор и верстка Н.С. Суван-оол. Корректор Д.Х. Кунзегеш.**

**Набрано и сверстано на компьютерном центре
журнала “Улуг-Хем”.**

**Редакция журнала “Улуг-Хем”.
667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина-Кравченко, 57,**

**Формат 60x84 $\frac{1}{16}$ Бумага тип. Гарнитура литературная. Печать
высокая. Физический печ.л. 8. Тираж 950 экз. Заказ № 8.**

**Отпечатано в Республиканской типографии Госкомитета РТ по
печати и информации. 667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина-
Кравченко, 1.**

